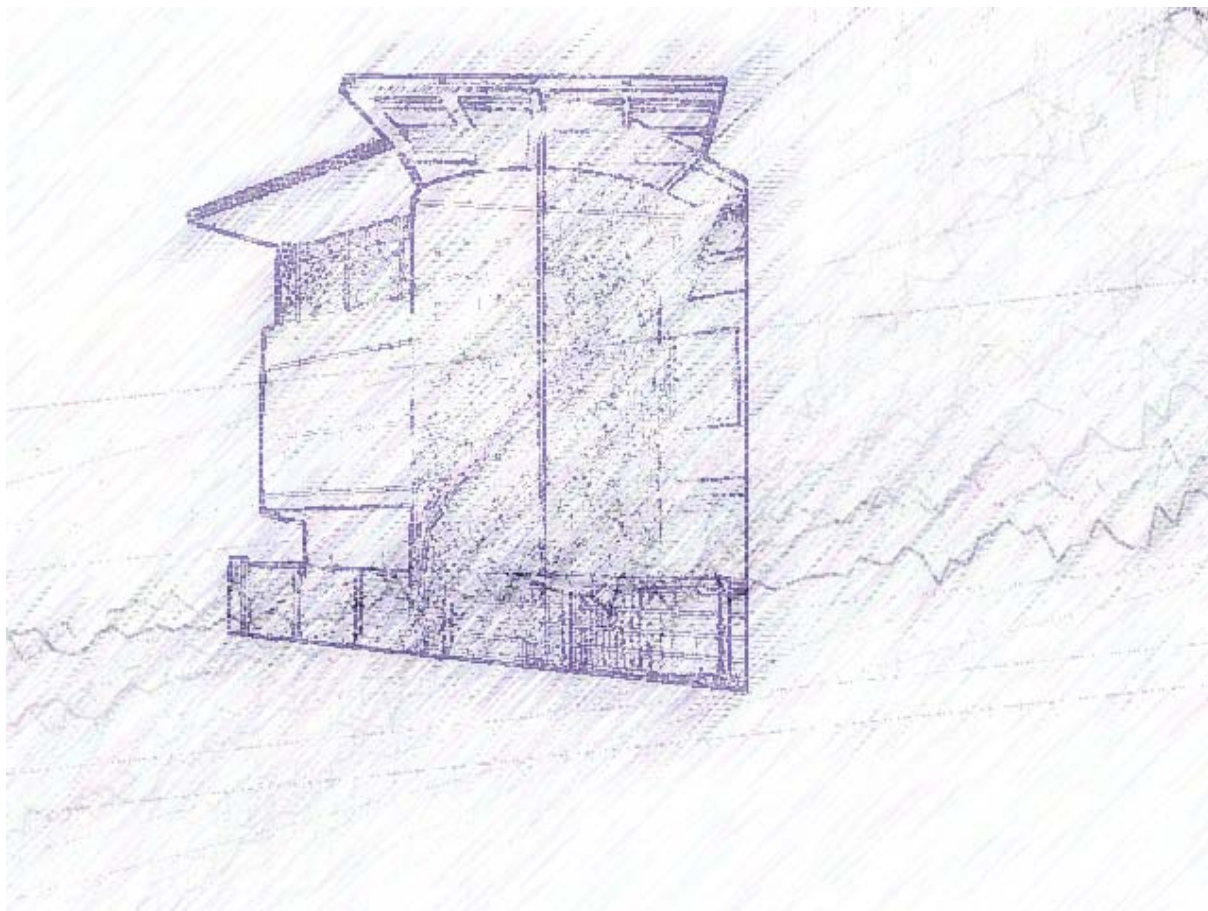

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE – IDV
Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij
Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5

SJM 2006: POROČILA
1. poročilo

N. Toš
**Ne-spreminjanje pogledov na preteklost
Mnenja o akterjih medvojnih dogajanj
(partizani – domobranci)
in razmerah v obdobju 1945–1990**

*Grafični prikazi:
Rebeka Falle*

Ljubljana, februar 2007

E-DOKUMENTI SJM

Niko Toš, et al.

Ne-spreminjanje pogledov na preteklost Mnenja o akterjih medvojnih dogajanj (partizani – domobranci) in razmerah v obdobju 1945–1990

Izdajatelj in založnik:

Univerza v Ljubljani

Fakulteta za družbene vede - IDV

Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij

Urednik E-dokumentov SJM:

Slavko Kurdija

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.654:94(497.4)"1941/1990"

TOŠ, Niko

Ne-spreminjanje pogledov na preteklost [Elektronski vir] :
mnenja o akterjih medvojnih dogajanj (partizani-domobranci) in
razmerah v obdobju 1945-1990 / N. Toš. - Ljubljana : Fakulteta za
družbene vede, IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in
množičnih komunikacij, 2007. - (SJM 2006. Poročila ; poročilo 1)

Način dostopa (URL):

http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/file/e-dokumenti/Pogledi_na_preteklost_porocilo_februar_2007.pdf.
- Opis temelji na verziji z dne 19.03.2007

ISBN 978-961-235-271-4

232072960

RAZUMEVANJE PRETEKLOSTI – DOSEDANJE RAZISKAVE

KAZALO

- Razumevanje preteklosti – dosedanje raziskave
- 1.0 Uvodno pojasnilo
- 2.0 Raziskava "stališč o preteklosti"
- 3.0 Vrednotenje preteklosti – zožen izbor kazalcev in prikaz rezultatov meritev
- 4.0 Raziskava SJM 2006/2 – prikaz in analiza (vprašanja A, B, C)
 - 4.1 Vprašanje A: Ocena "akterjev medvojnega dogajanja" – analiza
 - 4.2 Vprašanje B: Vrednotenje pojmov "domobranstvo", "partizani"; SJM 2006/2 – prikaz in analiza
 - 4.2.1 Vrednotenje dveh pojmov
 - 4.2.2 Odnos do pojmov: strukturna analiza
 - 4.2.3 Oblikovanje indeksa pro-par/pro-dom
 - 4.3 Vprašanje C: Vrednotenje preteklosti 1945–1990, SJM 2006/2 – prikaz in analiza
- 5.0 Odnos do preteklosti: trdnost pogledov
- 6.0 Spreminjanje pogledov na preteklost – medčasovni prikazi in analize
 - 6.1 Vprašanje A: Ne-spreminjanje pogledov na preteklost: ocena akterjev medvojnega dogajanja 1941–1945
 - 6.2 Vprašanje B: Vrednotenje pojmov partizani/domobranci – indeks pro-dom/pro-par – medčasovne primerjave
 - 6.3 Vprašanje B: Indeks pro-dom/pro-par: spreminjanje opredelitev v času – po izbranih skupinah
 - 6.4 Vprašanje C: Odnos do razmer 1945–1990 – medletne primerjave
- 7.0 Povzetki in sklepi

1.0 Uvodno pojasnilo

V program Slovensko javno mnenje (SJM) smo v obdobju 1990–2006 uvedli sistematično raziskovanje odnosa do preteklosti, posebej še do dogajanj in akterjev v medvojnem obdobju, do narodnoosvobodilnega boja, revolucije in kolaboracije. Tako smo

(1) leta 1995¹ zasnovali in v dveh ponovitvah (1998² in 2003³) izvedli obsežno empirično raziskavo "stališča o preteklosti";

(2) v raziskavo Slovensko javno mnenje (SJM, 1990) uvedli vprašanje o odnosu do vloge partizanov in domobrancev (vprašanje A) in ga kot longitudinalni kazalec ohranili v vseh meritvah do SJM 2006;

(3) v okvir (longitudinalnega) koncepta raziskovanja vrednot in spremljanja njihovega spreminjanja v SJM 1994 uvedli – in nato sistematično spremljali vrednotenje pojmov "slovensko domobranstvo" in "slovenski partizani".

Rezultati vseh teh raziskav in meritev so dostopni⁴. Iz uvoda zadnjega opisnega poročila⁵ pa na tem mestu povzemamo uvodne utemeljitve.

¹ SJM 1995/3 - Razumevanje preteklosti; standardizirani vprašalnik; standardizirani vzorec polnoletnih prebivalcev RS, N=1001. Raziskava je potekala v novembru in decembru 1995; pregled sumarnih rezultatov v: Toš, N.: Vrednote v prehodu II, Dokumenti SJM, FDV-IDV, CJMMK, Ljubljana, 1999, str. 553-590. Datoteka je dostopna v Arhivu družboslovnih podatkov FDV.

² SJM 1998/2 - Razumevanje preteklosti II; standardizirani vprašalnik; reprezentativni vzorec polnoletnih prebivalcev RS, N=1018. Raziskava je potekala v času oktober–decembru 1998; pregled sumarnih rezultatov v: Toš, N.: Vrednote v prehodu II, Dokumenti SJM, FDV-IDV, CJMMK, Ljubljana, 1999, str. 851-876. Datoteka je dostopna v Arhivu družboslovnih podatkov FDV.

³ SJM 2003/1 - Razumevanje preteklosti III; standardizirani vprašalnik; standardizirani vzorec polnoletnih prebivalcev RS, N=1073. Raziskava je potekala v času februar–marec 2003; pregled sumarnih rezultatov v: Toš, N.: Vrednote v prehodu III, dokumenti SJM, FDV-IDV, CJMMK, Ljubljana, 2004, str. 468-477. Datoteka je dostopna v Arhivu družboslovnih podatkov, IDV, CJMMK.

⁴ Toš, N. ured., Vrednote v prehodu I.–III., Dokumenti SJM, FDV-IDV, CJMMK, Ljubljana, 1997, 1999 in 2004.

⁵ Stališča o preteklosti. Primerjalni rezultati teh raziskav so bili objavljeni v E-dokumentih SJM: Toš, N., Razumevanje preteklosti (elektronski vir): SJM 1995–2003-2004 – E-dokument SJM. Dostop: http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/File/e-dokument/sjm2003-1_preteklost.pdf.

2.0 Raziskava "stališč o preteklosti"

V okviru programa SJM smo v obdobju 1990-2006 izvedli tri obsežne empirične raziskave stališč o preteklosti. Rezultati teh raziskav so dostopni, iz uvoda zadnjega poročila pa povzemamo sledeče:

Leta 1995 smo v okviru projekta Slovensko javno mnenje zasnovali in na reprezentativnem vzorcu polnoletnih prebivalcev Slovenije izvedli raziskavo Razumevanje preteklosti. Ocenjevali smo, da je pet let po demokratičnih volitvah, štiri leta po osamosvojitvi in po daljšem obdobju odprte in kritične obravnave slovenske preteklosti – še posebej obdobja druge svetovne vojne in povojnega, revolucionarnega prehoda ter desetletij političnega, socialnoekonomskega in kulturnega razvoja – primeren čas za sociološko raziskavo vrednotenja preteklosti. To še posebej, ker je ob koncu osemdesetih let in v začetku devetdesetih, na osnovi odkritij in pričevanj, tudi z novimi prispevki zgodovine in v razgibani politični razpravi, prišlo do izraza razdvojeno, v mnogočem nasprotujoče si gledanje na ta čas in na dogajanja v njem: na osnovne ideje in gibanja, na njihove nosilce in ravnanja ter na vplive in posledice, kot so se kazale v vojnem in povojnem razvoju Slovenije vse do današnjega časa. Zasnova raziskave je padla v obdobje razgrete razprave o možnostih oz. potrebi po narodni spravi. Nova odkritja in spoznanja o naravi NOB in revolucije, okupacije, kolaboracije in kontrarevolucije ter politični spopadi v zvezi z njimi so se dodobra izrazili v javni polemiki, v množičnih medijih, deloma pa se je to pokazalo tudi v prenavljajočih se izobraževalnih (šolskih) programih, predvsem od osamosvojitve slovenske države dalje. Vse to bi se lahko izrazilo tudi v spremenjenih pogledih ljudi, v spreminjanju prevladujoče "zavesti o preteklosti".

Raziskavo Razumevanje preteklosti smo zasnovali longitudinalno. Menili smo, da za razkrivanje prevladujočih stališč, pogledov, ocen oz. vrednotenj pomembnih dogodkov, oseb, združb in ustanov ter njihovih prispevkov k razvoju Slovenije vse iz časov narodnega prebujanja v devetnajstem stoletju pa do slovenske osamosvojitve – in ob vse večjem kopičenju in javni razvidnosti novih zaznav in ocen tega razvoja – lahko stanje in spremembe v Slovenčevem razumevanju preteklosti zajamemo le v več zaporednih raziskavah. Zato smo raziskavo Razumevanje preteklosti po njeni prvi izvedbi (SJM 1995/3) ponovili še leta 1998

(SJM 1998/2) in 2003 (SJM 2003/1). Tako smo v časovnem okviru 1995–2003 z enako problemsko postavitvijo in vprašalnikom, ki je bil v drugi in tretji ponovitvi deloma zožen, povprašali skupno 3092 polnoletnih prebivalcev Slovenije o njihovih pogledih na preteklost.

Vsebinska zasnova raziskave zajame poglede na odmaknjeno preteklost, pa vse do današnjih dni, z močnim poudarkom na času druge svetovne vojne in povojnem razvoju, ki ga označuje oblastni monopol komunistov in kasneje razvoj samoupravljanja. Pogled globoko v preteklost – in vse do sedanjosti – ilustrira povpraševanje o osrednjih osebnostih v slovenski zgodovini in o pogojih vključevanja Slovenije v SHS oz. novo jugoslovansko državo. Za označevanje

razmer v predvojnem in povojnem času smo razvili vrsto vprašanj, ki omogočajo ocenjevanje razmer glede življenjskega standarda in materialnih pogojev življenja ljudi, dalje, glede političnih pravic, svobode govora in izražanja političnega prepričanja, za ocenjevanje razmer na področju socialnega in zdravstvenega varstva ter razvoja šolstva in možnosti dostopa do šol, pa tudi glede svobode veroizpovedi in položaja cerkve v Sloveniji. Posebej obsežno in razčlenjeno je povpraševanje o vojnem obdobju in v njem delujočih akterjev: okupatorjev (nemških, italijanskih in madžarskih), partizanov, komunistične partije, domobrancev, rimokatoliške cerkve itd. Dovolj obsežno in v obliki vprašanj razčlenjeno je tudi obdobje 1945–1990. Tudi tu smo izpostavili osnovne dogodke, spremembe, gibanja in njihove nosilce ter zaznave njihovih pomenov, vlog – pa tudi izpovedi o lastnih položajih ocenjevalcev (anketiranih oseb) v tistem času in prostoru takratne Jugoslavije.

S tretjo ponovitvijo raziskave na pomlad leta 2003 smo zbrali obsežno in pomembno empirično gradivo, ki kaže na izoblikovanje oz. spreminjanje pogledov na preteklost, deloma tudi v vrednotah ljudi, ki so to preteklost dejavno soživeli, sodoživljali, sooblikovali. Seveda je aktivno sodoživljanje razmer pred, med in neposredno po drugi svetovni vojni omejeno le še na manjši oz. vse manjši del oseb, vključenih v tri vzorce. Večina spraševancev pa si je odnos do dogajanja v tem času oblikovala posredno, s prenosom izkušenj in vrednot v družini, s posredovanjem v šolah, z javno, medijsko obravnavo, iz knjig, od prijateljev, itd. Ključni socializatorji ob tem so brez dvoma prav družina, šola in mediji.

Že prva raziskava leta 1995 je zajela tudi kategorijo mlajših (od 18 do 25 let), ki so (v raziskavi) v središče postavljeno preteklost sami doživljali le še na robu prehoda, le deloma še tudi skozi izobraževalni sistem in že bolj kot odmeve, odzvene. Pri zadnji raziskavi, leta 2003, pa je bilo v vzorec vključenih bistveno več takih, ki so lahko preteklost ocenjevali le še na osnovi posredovanih izkušenj, pridobljenih od staršev in šole oz. na osnovi medijske obravnave, torej brez lastnega doživljanja. Šele na tej ravni poglobljena analiza rezultatov treh meritev v časovnem razponu skoraj desetih let in s časovnim odmikom od točke pluralne družbene preнове in slovenske osamosvojitve odpira možnost za oceno in analizo sprememb, ki nastajajo v vrednostnih predstavah ljudi o preteklosti. Omogoča tudi oceno vpliva in pomena posameznih socializacijskih dejavnikov.

3.0 Vrednotenje preteklosti – zožen izbor kazalcev in prikaz rezultatov meritev

Zožen izbor kazalcev vrednotenja preteklosti zajame stališča o akterjih medvojnih dogajanj (partizani/domobranci) ter poglede o povojnih družbenih razmerah v Sloveniji (1945–1990). Analizo gradimo na odgovorih na tri vprašanja (A, B, C):

Vprašanje A, ki omogoča izražanje odnosa do partizanstva in domobranstva, kjer so izpostavljeni vidiki "boj zoper okupatorja", "nedopustno sodelovanje z okupatorjem" ter

"komunistična revolucija". Vprašanje je bilo oblikovano v okviru raziskave SJM 1990⁶ in glasi:

"Pojavlja se več različnih pogledov o medvojnih dogajanjih (1941–1945) v Sloveniji (partizanstvo, domobranstvo). Navedli vam bomo nekaj teh pogledov, vi pa povejte, kateri od njih je vam najbližji."

- 1 - partizani so bili pravičen boj zoper okupatorja, domobranci pa so nedopustno sodelovali z okupatorjem (pro-partizansko stališče)
- 2 - partizani so se borili za komunistično revolucijo, ki so se ji domobranci upravičeno uprli (pro-domobrantsko stališče)
- 3 - domobranci so se upravičeno uprli komunistični revoluciji v NOB, ne bi pa smeli sodelovati z okupatorjem (domobrantsko kritično stališče)
- 4 - drugo
- 9 - ne vem, b. o.

V okviru programa SJM 1990–2006 je bilo s tem vprašanjem doslej (na reprezentativnih vzorcih polnoletnih prebivalcev Republike Slovenije) opravljenih 14 meritev. Dobljeni rezultati so prikazani v tabeli 1.

Tabela 1

	SJM 90 ₂	SJM 92 ₃	SJM 93 ₁	SJM 94 ₄	SJM 96 ₁	SJM 97 ₃	SJM 99 ₄	SJM 00 ₁	SJM 01 ₂	SJM 03 ₂	SJM 03 ₃₊₄	SJM 05 ₁₊₂	SJM 05 ₃₊₄	SJM 06 ₂
1	39,6	33,3	36,3	37,7	39,1	39,9	39,5	41,6	43,9	48,6	48,2	44,8	41,9	36,3
2	8,7	10,0	8,7	7,6	8,1	6,5	8,7	7,0	6,7	9,2	8,7	5,6	6,3	7,7
3	20,1	18,1	17,6	21,4	21,5	21,6	21,5	14,7	16,8	16,6	15,2	15,0	15,5	16,3
4	5,0	7,2	5,5	3,7	4,2	6,6	5,7	6,2	5,0	9,6	8,8	5,5	4,3	5,6
9	26,6	31,3	32,0	29,5	27,1	25,5	24,7	30,5	27,6	16,0	19,1	29,1	32,1	34,2

Vprašanje B: Leta 1994 smo v raziskavi SJM 94₂ v operacionalizacijo, ki zajema vrednotne usmeritve na osnovi izražanja odnosa do izbranih pojmov, v širši nabor petnajstih pojmov vključili tudi pojma "slovenski partizani" in "slovensko domobranstvo". Vprašanje glasi:

"Našteli vam bomo nekaj besed in pojmov, vi pa na hitro, po prvem vtisu, brez predolgega razmišljanja, ocenite, ali imate do njih zelo pozitiven, pozitiven, negativen ali zelo negativen odnos."

V opazovanje so bili vključeni naslednji pojmi: narod, socializem, ukinitve smrtne kazni, globalizacija, pravica do splava, internet, slovensko domobranstvo, verouk v šolah, sindikalne pravice, slovenski partizani, enakost med spoloma, majhne socialne razlike, kapitalizem, liberalizem in Evropa. Dosedanje meritve odnosa do teh pojmov, ki potekajo s pomočjo 5-stopenjske lestvice (odnos: zelo negativen, negativen, niti-niti, pozitiven, zelo pozitiven) so prikazane v tabeli 2, uvrstitev vseh pojmov pa je prikazana v grafu 3.

⁶ Vprašanje so oblikovali člani skupine SJM: P. Klinar, B. Markič, Z. Roter in N. Toš. Vprašanje je bilo metodološko ovrednoteno v študiji Štebe, Janez, Resnična in navidezna dejstva iz družboslovnih anket, Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana, 1996.

Tabela 2

		zelo		niti - niti	zelo		ne vem
		negativen	negativen		pozitiven	pozitiven	
		1	2	3	4	5	8
- slovensko domobranstvo	SJM94 ₂	13,6	23,4	30,1	13,0	4,0	15,9
	SJM95 ₃	11,3	34,8	39,2	12,9	1,7	-
	SJM96 ₁	18,7	26,9	42,7	8,4	2,3	1,1
	SJM98 ₂	14,0	28,6	44,0	11,4	1,6	0,4
	SJM99 ₄	8,3	29,3	48,6	11,6	1,6	0,5
	SJM00 ₁	16,7	24,1	31,5	14,9	2,0	10,7
	SJM01 ₂	15,6	24,2	33,6	13,1	1,8	11,7
	SJM02 ₁	17,4	23,5	32,5	12,1	2,6	11,9
	SJM03 ₁	11,9	22,2	33,6	17,2	2,1	13,0
	SJM03 ₃₊₄	13,4	25,4	34,0	14,3	3,3	9,5
	SJM05 ₁	12,2	20,0	29,1	15,3	3,7	19,8
SJM06 ₂	14,5	21,7	30,5	17,9	3,0	12,4	
- slovenski partizani	SJM94 ₂	3,6	8,9	34,7	27,6	13,5	11,6
	SJM95 ₃	0,7	4,3	26,6	51,4	16,9	-
	SJM96 ₁	2,6	9,8	42,1	35,4	9,5	0,7
	SJM98 ₂	1,7	4,8	36,3	41,4	15,8	-
	SJM99 ₄	1,2	6,5	41,1	41,6	9,2	0,5
	SJM00 ₁	1,5	5,4	30,2	40,9	13,9	8,1
	SJM01 ₂	1,8	5,8	34,8	41,0	9,7	6,9
	SJM02 ₁	2,1	7,9	32,3	36,8	12,6	8,3
	SJM03 ₁	2,1	6,7	32,3	41,3	10,3	7,2
	SJM03 ₃₊₄	2,2	7,9	33,5	39,4	10,6	6,5
	SJM05 ₁	2,3	7,3	28,4	38,9	10,5	12,6
SJM06 ₂	2,0	7,3	33,0	36,6	10,5	10,7	

Vprašanje C: Poglede na obdobje 1945–1990 zajemamo z vprašanjem, oblikovanim v okviru rzaiskave SJM 1990₂, ki glasi:

"Obstajajo različna mnenja o razmerah, v kakršnih smo živeli v Sloveniji v desetletjih po 2. svetovni vojni – vse do volitev 1990. Navajamo jih nekaj, vi pa povejte, katero je vam osebno najbližje?"

- 1 - to obdobje je čas strahu in zatiranja
- 2 - bilo je marsikaj dobrega, pa tudi marsikaj slabega
- 3 - to je bil čas napredka in dobrega življenja
- 4 -drugo
- 9 - ne vem, b. o.

Rezultati dosedanjih meritev so prikazani v tabeli 3.

Tabela 3

	SJM 90 ₂	SJM 92 ₃	SJM 93 ₁	SJM 94 ₄	SJM 95 ₃	SJM 96 ₁	SJM 97 ₃	SJM 98 ₂	SJM 99 ₄	SJM 00 ₁	SJM 01 ₂	SJM 03 ₂	SJM 05 ₁	SJM 05 ₃₊₄	SJM 06 ₂
1	8,8	5,9	6,2	6,8	4,6	5,7	7,3	3,9	7,0	5,1	4,3	5,7	7,1	5,9	6,1
2	72,5	70,2	67,2	65,5	67,5	65,9	64,8	66,9	62,9	68,0	69,6	66,1	61,6	61,2	62,8
3	13,1	14,5	16,4	16,8	24,8	21,5	20,1	22,9	21,1	18,7	20,1	23,1	19,6	22,3	18,5
4	0,8	1,7	1,7	1,9	0,9	2,4	2,3	1,8	1,5	2,1	2,1	2,2	1,8	1,4	2,2
9	4,8	7,7	8,4	9,0	2,2	4,4	5,6	4,5	7,6	6,1	3,9	3,0	10,0	9,2	10,4

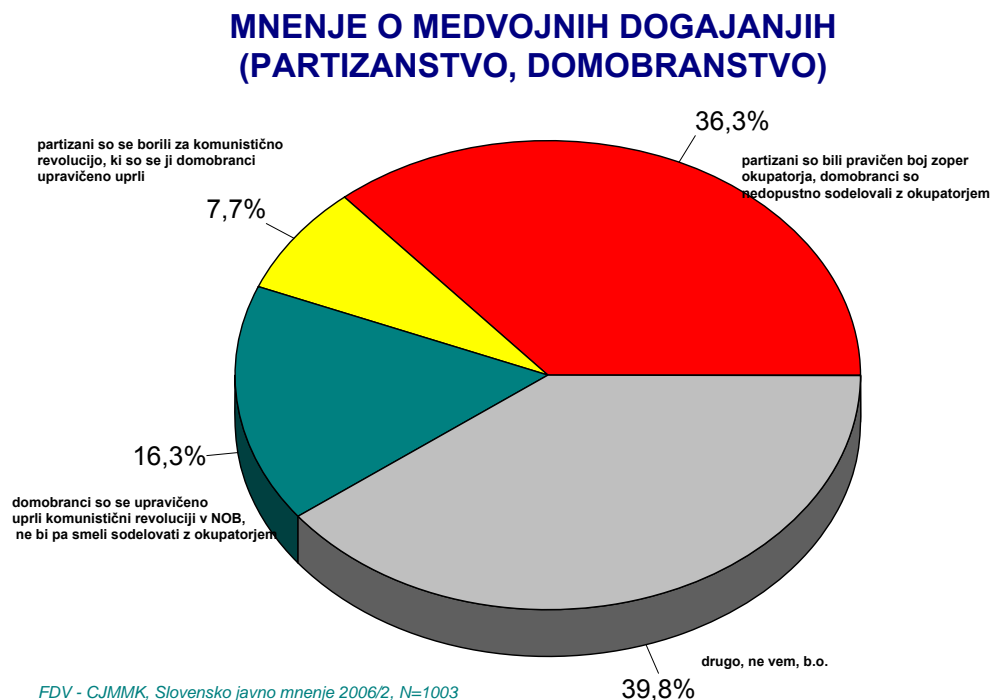
4.0 Raziskava SJM 2006/2 – prikaz in analiza (vprašanja A, B, C)

4.1 Vprašanje A: Ocena "akterjev medvojnega dogajanja" – analiza

Pokaže se, da se dobršen del populacije (39,8%) znotraj nakazane trihotomije ne znajde in ostane neopredeljena. Dalje, tokratna meritev pokaže, da dobra tretjina vseh respondentov (36,3%) pritrди stališču, da so "partizani bili pravičen boj zoper okupatorja, domobranci pa so nedopustno z njim sodelovali" (pro-partizansko stališče); več kot dvakrat manj (16,3%) respondentov se opredeli za stališče, da so se "domobranci upravičeno uprli komunistični revoluciji v NOB, ne bi pa smeli sodelovali z okupatorjem" (kritično domobransko stališče); daleč najmanj (7,7%) pa je tistih, ki se zberejo ob stališču, da so se partizani borili za komunistično revolucijo in so se jim domobranci upravičeno uprli (pro-domobransko stališče).

Graf 1 jasno nakazuje osnovna razmerja v opredeljevanju respondentov, pri čemer močno izstopa skupina, ki se do vprašanja ne opredeljuje, sledi pa ji skupina respondentov, ki zavzema pro-partizansko stališče.

Graf 1

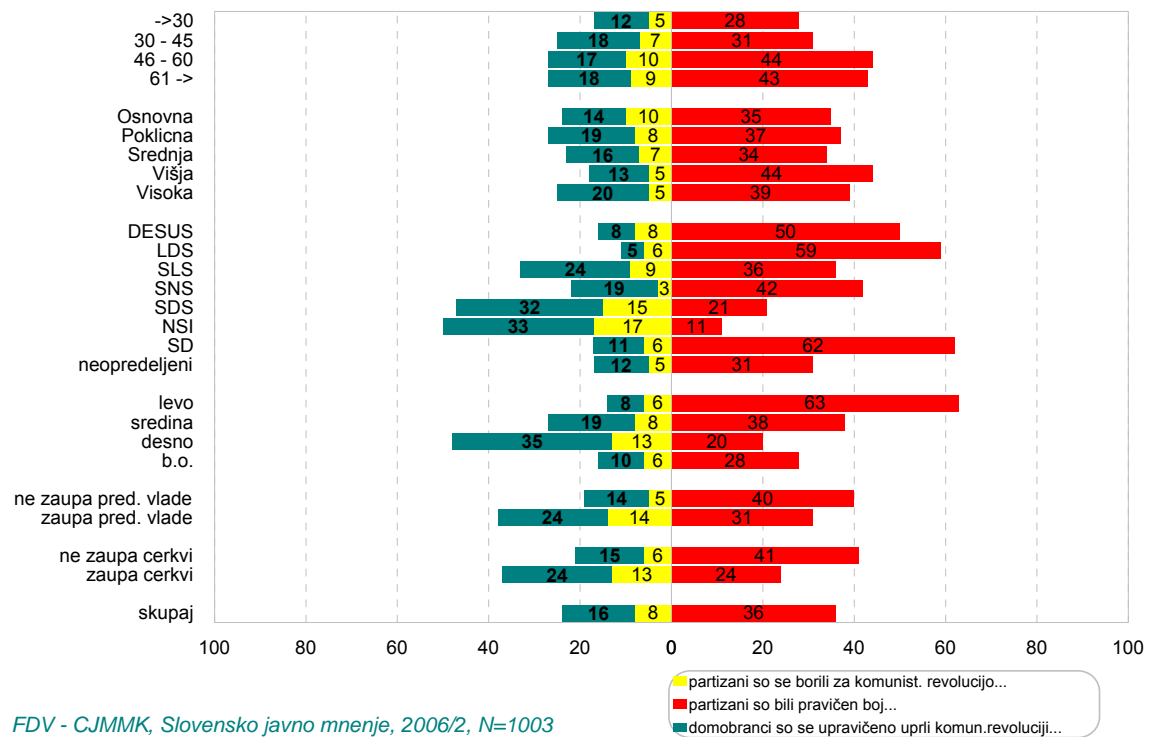

Strukturna analiza (graf 2) nakaže značilne vplive in povezave. Izrazito pro-domobransko stališče, ki ga v povprečju zavzema vsak trinajsti respondent (7,7%), pogosteje izstopa med preferenti NSI (17%) in SDS (15%) ter med desno samoopredeljenimi (13%) ter med respondenti, ki zaupajo predsedniku vlade (14%) oz. ki zaupajo cerkvi in duhovščini (13%);

mnogo manj pogosto kot v povprečju pa to stališče izstopa med najmlajšimi (5%), med višje in visoko izobraženimi (5%), med preferenti SNS (3%), SD in LDS (6%), strankarsko neopredeljenimi in med levo opredeljenimi (5%) ter tistimi, ki izražajo nezaupanje do cerkve (6%) in do predsednika vlade (5%). Če k tem opredelitvam dodamo še domobranstvu naklonjeno kritično opredelitev, se še izraziteje pokaže izdiferenciranost pogledov, še posebej med preferenti NSI (50%), SDS (47%) in desničarji (48%), saj med njimi pro-domobranski oz. kritični domobranski pogledi močno prednjačijo pred pro-partizanskimi. Tako je, denimo, med preferenti NSI v prid prvim razmerje 1 : 5, med preferenti SDS 1 : 2,2, med desničarji 1 : 2,4, medtem ko je na celotnem vzorcu to razmerje izrazito v prid pro-partizanskemu opredeljevanju (2,2 : 1). V izrekanju pro-partizanskih opredelitev najvidneje izstopajo respondenti iz obeh višjih starostnih skupin, dalje, iz obeh višjih izobrazbenih skupin, preferenti SD, LDS in DESUS, strankarsko neopredeljeni ter levo opredeljeni.

Graf 2

MNENJE O MEDVOJNIH DOGAJANJIH (PARTIZANSTVO, DOMOBRANSTVO)

Analiza dalje pokaže, da je med najmlajšimi (do 30 let) daleč največ (55%) neopredeljenih do tega vprašanja in da z starostjo in premikanjem obdobja primarne socializacije globlje v preteklost, opredeljenost ob vprašanju narašča (do 71%). Med skupinami glede na stopnjo izobrazbe po opredeljenosti izstopa predvsem skupina z visoko izobrazbo (64%), medtem ko z deležem pro-partizanskih stališč najmočneje izstopa skupina z višjo izobrazbo (1 : 3,2).

Analiza pokaže, da je opredeljevanje do partizanstva/domobranstva še vedno pomembna sestavina nazorskega oz. političnega opredeljevanja. Tako je med levo samoopredeljenimi

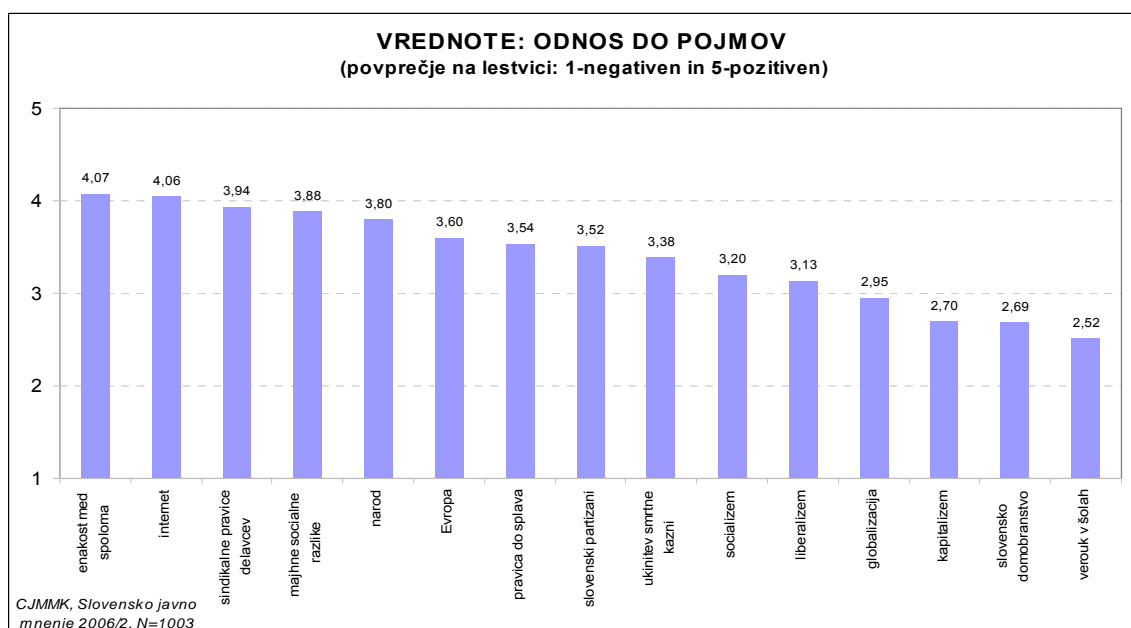
velika večina (63%) pro-partizansko opredeljenih, medtem ko je med desnimi takih le manjši del (20%); med desno opredeljenimi je značilna večina (48%) pro-domobransko opredeljenih, med levimi pa le neznamen del (14%). Opravili smo tudi preizkus glede na vernost, pripadnost verskim skupinam glede na pogostost obiskovanja verskih obredov. Preizkusi nakažejo povezave, kar pritrjuje domnevi o nazorski osnovi tega opredeljevanja. Delež pro-domobranskih stališč narašča izraziteje med vernimi glede na pogostost obiskovanja cerkvenih obredov in še posebej glede na izražanja zaupanja cerkvi. Tako med respondenti, ki zaupajo cerkvi, večji del (37%) izreka pro-domobranska stališča in le manjši del (24%) pro-partizanska; med respondenti, ki cerkvi ne zaupajo, delež pro-partizanskih stališč (41%) za dvakrat preseže delež pro-domobranskih (21%) itd.

4.2 Vprašanje B: Vrednotenje pojmov "domobranstvo", "partizani"; SJM 2006/2 – prikaz in analiza

4.2.1 Vrednotenje dveh pojmov

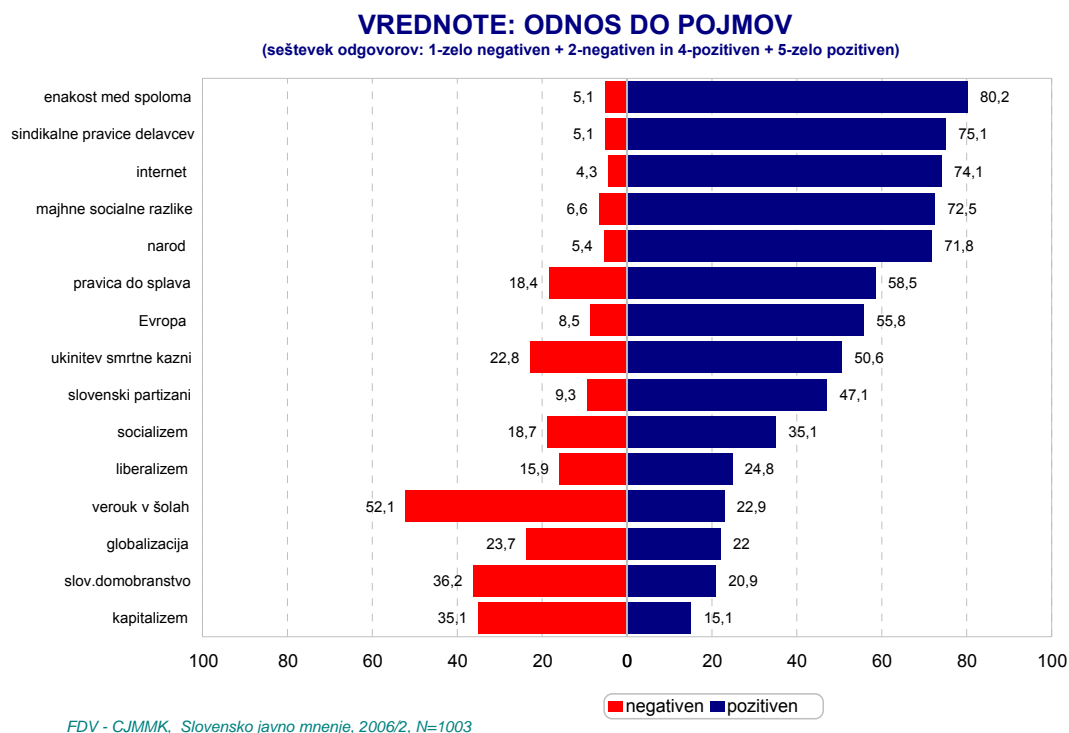
Med petnajstimi v raziskavo vključenimi pojmi je v meritvi SJM 2006/2 v vrhu ranga z najvišjim povprečjem izraženega pozitivnega odnosa uvrščen pojem "enakost med spoloma" (4,07), najnižje pa "verouk v šolah" (2,52) – glej graf 3. Pojma, ki sta predmet našega zanimanja in analize na tem mestu namreč "slovenski partizani" in "slovensko domobranstvo" se uvrstita skladno s pričakovanjem: prvi, z visokim povprečjem (3,52) v sredino ranga, skupaj s pojmom "pravica do splava" (3,54) in "Evropa" (3,60), drugi z nizkim povprečjem (2,69) pa na dno ranga pred "veroukom v šolah" (2,52) oz. za pojmom "kapitalizem" (2,70) (graf 3).

Graf 3

Pojem "slovenski partizani" je deležen pretežno pozitivnih ocen (47,1%) in le v majhni meri (9,3%) negativnih ocen, pojem "slovensko domobranstvo" pa je deležen pretežno (36,2%) negativnih ocen in znatno manj (20,9%) pozitivnih ocen. Razmerje med pozitivnimi in negativnimi ocenami ilustrira graf 4.

Graf 4

Ko primerjamo deleže pozitivnih in negativnih ocen za celotno baterijo vključenih pojmov, seveda ugotovimo, da še vedno na prvo mesto izstopa pojem enakost med spoloma, sledijo pa mu "sindikalne pravice", "internet", "majhne socialne razlike" in "narod", ki so visoko pozitivno vrednoteni. Ta skupina pojmov je torej uvrščena v vrh ranga z le neznatnimi deleži negativnih ocen ter več kot dvema tretjinami pozitivnih ocen. V drugo skupino, med pojme, ki so deležni več kot eno tretjino in manj kot dve tretjini pozitivnih ocen, se uvrščajo pojmi "pravica do splava", "Evropa", "ukinitvev smrtne kazni", "slovenski partizani" in "socializem". Med temi pa pojmi "ukinitvev smrtne kazni", "socializem" in "pravica do splava" izstopajo s povečanimi deleži negativnih ocen, kar pa za pojem "slovenski partizani" ne velja. Pojem "slovenski partizani" je tako ob tokratni meritvi deležen 47,1% pozitivnih in 9,3% negativnih ocen (razmerje 5 : 1).

V spodnjo tretjino ranga pa se uvrščajo pojmi "liberalizem", "verouk v šolah", "globalizacija", "slovensko domobranstvo" in "kapitalizem". Med njimi se z najvišjim deležem negativnih ocen (52,1%) uvrsti pojem "verouk v šolah", neposredno za njim pa z nižjim deležem negativnih ocen (36,2%) pojem "slovensko domobranstvo". Za vse v to skupino uvrščene pojme, razen za pojem "liberalizem" velja, da delež negativnih ocen presega oz. celo močno presega delež pozitivnih ocen. To velja tudi za pojem "slovensko domobranstvo".

Rezultate meritve odnosa do petnajstih pojmov smo vključili v faktorsko analizo, ki je prikazana v tabeli 4. Vzorci izražanja prevladujoče pozitivnega, zadržanega ali negativnega odnosa do pojmov so pričakovani. Tako se v prvi faktor uvrstijo: pozitiven odnos do verouka v šolah, pozitivno vrednotenje slovenskega domobranstva, negativen odnos do pravice do splava in negativen odnos do slovenskih partizanov. V drugi faktor se uvršča pozitivno izražanje odnosa do pojmov "kapitalizem", "liberalizem", "Evropa" in "globalizacija". Tretji faktor tvori pozitivno opredeljevanje do "majhnih socialnih razlik", "enakosti med spoloma" in "sindikálnih pravic delavcev". Četrti faktor združuje izražanje pozitivnega odnosa do pojmov "narod", "slovenski partizani", "Evropa" in "socializem", v peti faktor pa se uvrstita pojma "ukinitev smrtne kazni" in "globalizacija".

Ker na tem mestu raziskujemo predvsem odnos do pojmov "slovenski partizani" in "slovensko domobranstvo", nas zanima kontekst njunega pojavljanja. Pojem "slovensko domobranstvo" se pojavlja v pojmovnem okolju, ki ga lahko označimo kot konservativno-klerikalno, pojem "slovenski partizani" pa v "narodno-levičarskem" okolju.

**Tabela 4 VREDNOTE – ODNOS DO POJMOV: POVEZOVANJE V SKUPINE
(prikaz faktorske analize)**

Rotated Component Matrix ^a

	Component				
	1	2	3	4	5
V302H verouk v šolah	,781				
V302G slovensko domobranstvo	,716				
V302E pravica do splava	-,561				
V302M kapitalizem		,773			
V302N liberalizem		,700			
V302P Evropa		,516		,502	
V302F internet					
V302L majhne socialne razlike			,776		
V302K enakost med spoloma			,705		
V302I sindikalne pravice delavcev			,675		
V3O2A narod				,694	
V302J slovenski partizani	-,402			,584	
V3O2B socializem				,401	
V302C ukinitev smrtne kazni					,839
V302D globalizacija		,458			,461

Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

^a. Rotation converged in 8 iterations.

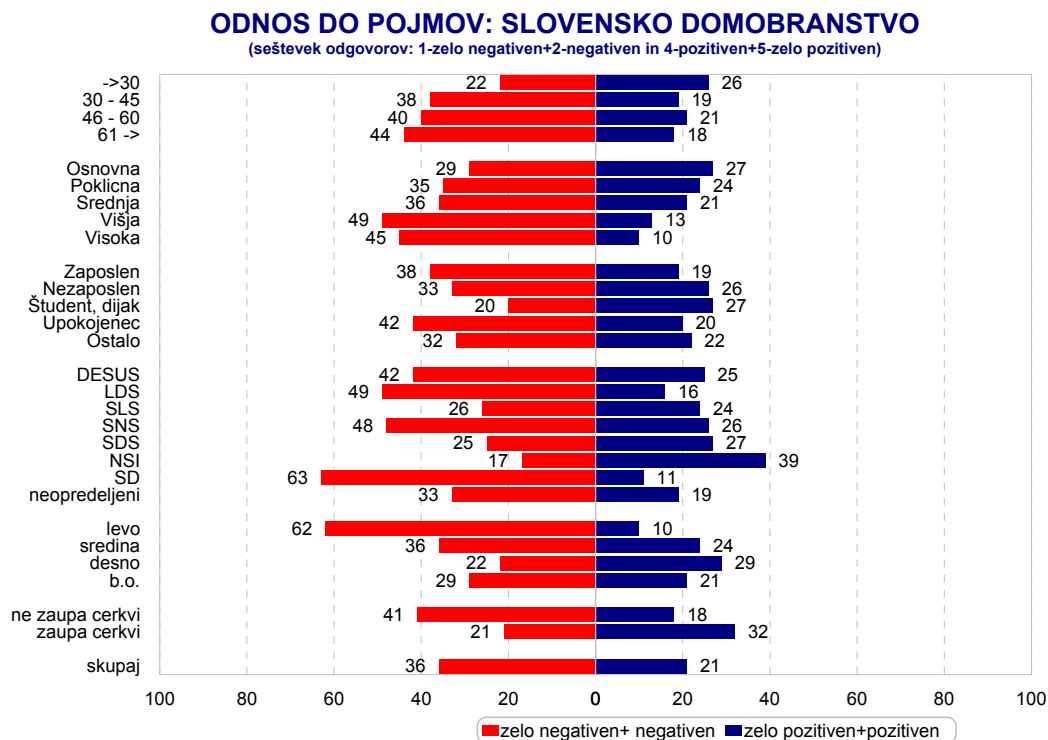
4.2.2 Odnos do pojmov: strukturna analiza

Potem, ko smo pokazali na uvrstitev obeh pojmov na osnovi spontanega izražanja (pozitivnega ali negativnega) odnosa do njiju v prostoru petnajstih opazovanih pojmov, si v nadaljevanju oglejmo še, ali je izražanje odnosa do teh pojmov v povezavi z značilnostmi ocenjevalcev.

V grafu 5 je prikazan izbor značilnih povezav z izražanjem odnosa do "slovenskega domobranstva". Uvrstitev tega pojma v rangu pojasni dejstvo, da se do njega zelo negativno opredeli 14,5% in negativno 21,7% respondentov, da značilen del respondentov ostaja na sredini lestvice (niti-niti: 30,5%), da ga pozitivno oceni šestina respondentov (17,9%) in zelo pozitivno le majhna skupina (3%); dobra desetina pa jih ostane neopredeljena. Do tega pojma se torej opredeli dobra polovica (57%) vseh respondentov in med njimi dobra tretjina (36%) in negativno ena petina (21%). V opredeljevanju opazimo značilne razlike tako glede na pripadnost starostnim, izobrazbenim skupinam, različnim krajevnim okoljem – in seveda tem bolj glede na uvrščenost na posredujočih spremenljivkah, ki označujejo nazorski prostor respondentov. Tako je do domobranstva negativno opredeljenih skoraj polovica (44%) vseh iz skupine 61 in več let in le dobra petina (22%) iz skupine 18 do 30 let. Tudi med višje (49%) in visoko (45%) izobraženimi je značilno več negativno opredeljenih do domobranstva kot med osnovnošolsko (29%) in poklicno (35%) izobraženimi. Da je pozitivno opredeljevanje do domobranstva v povezavi z (ne-)izobraženostjo, pokaže nasprotni pol: med visoko izobraženimi je takih ena desetina (10%), med srednje izobraženimi dobra petina (21%), med osnovnošolsko izobraženimi pa četrtnina (27%) vseh itd.

Da je opredeljevanje nazorsko določeno, kaže tudi naraščanje deleža pro-domobrantskih stališč po uvrstitvi respondentov na levo-desno lestvico; med levo opredeljenimi jih je ena desetina (10%), med desno opredeljenimi pa trikrat več (29%). Slednje se potrди tudi glede na izražanje strankarskih preferenc. Po pozitivnem vrednotenju domobranstva močno izstopa majhna skupina preferentov NSI (39%), sledijo pa skupine preferentov SDS (27%), SNS (26%) in SLS (24%). Med skupinami preferentov SD (63%), LDS (49%) in tudi SNS (48%) pa močno izstopajo negativno opredeljeni do domobranstva. Med preferenti SNS je delež negativnih opredelitev do domobranstva značilno višji, med preferenti NSI pa najnižji (17%), medtem ko je za skupini preferentov SLS in SDS značilna izravnost deležev pozitivnih in negativnih opredelitev. V ilustracijo vpliva nazorskega konteksta na opredeljevanje do domobranstva dodajmo še, da med respondenti, ki izražajo zaupanje v cerkev, delež pozitivnih opredelitev do domobranstva (32%) presega delež negativnih opredelitev (21%), medtem ko me respondenti, ki cerkvi ne zaupajo, delež negativnih ocen domobranstva (41%) močno presega pozitivne opredelitve (18%).

Graf 5

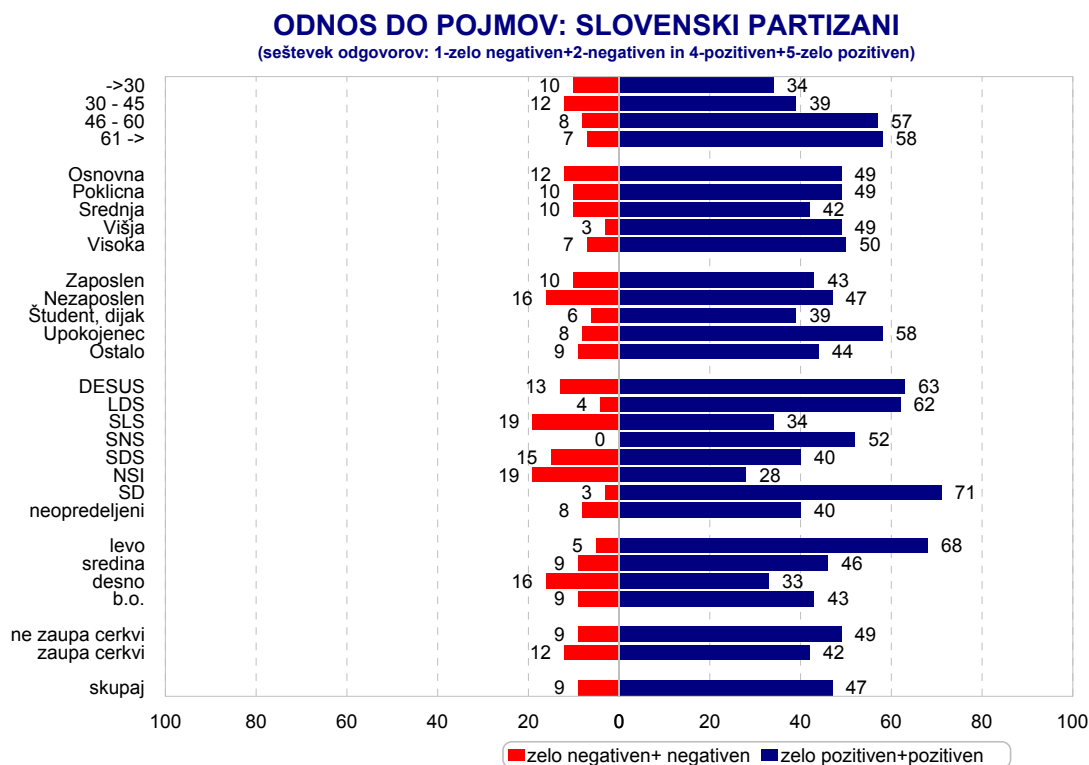

FDV - CJMMK, Slovensko javno mnenje, 2006/2, N=1003

Vrednotenje pojma "slovenski partizani" je premaknjeno močno v pozitivno smer: desetina vseh (10,5%) ga vrednoti zelo pozitivno, dobra tretjina (36,6%) pozitivno, tretjina (33,0%) se izreka za srednjo oceno, majhna skupina (7,3%) izreka negativno oceno in le posamezniki (2,0%) oceno zelo negativno. Razmerje med izraženimi pozitivnimi in negativnimi ocenami je nekako 9 : 1 v prid pozitivnih ocen.

Strukturna analiza, ki je delno prikazana v grafu 6, nakaže vpliv socializacijskega konteksta. Med mladimi, ki so bili deležni zgodovinskega pouka v času po letu 1990, je delež pozitivnih ocenjevalcev partizanstva značilno nižji (34%) od povprečja (47%) oz. od deležev ocen obeh najstarejših skupin (57%-58%). Med vsemi v analizo vključenimi spremenljivkami je prav vpliv obdobja socializacije oz. pripadnost starostnim skupinam najizrazitejša. Pokaže pa se, da delež pozitivnih ocen partizanstva izraziteje in v pričakovani smeri variira glede na strankarske preferenčne skupine in glede na levo-desno samoopredeljevanje. Tako je med preferenti NSI (19%), SLS (19%), SDS (15%) ter med desno opredeljenimi (16%) značilno več respondentov, ki se do partizanov opredeljujejo negativno, kot v povprečju (9%) itd.

Graf 6

FDV - CJMMK, Slovensko javno mnenje, 2006/2, N=1003

4.2.3 Oblikovanje indeksa pro-par/pro-dom

Opredelevanje odnosa do pojmov slovensko domobranstvo/slovenski partizani smo v nadaljevanju analize preoblikovali v enoten izraz: indeks pro-par/pro-dom. Indeks smo oblikovali tako, da smo v kategorijo pro-par povezali vse opredelitve, ki zajamejo pozitivno vrednotenje (3+4) pojma slovenski partizani in negativno vrednotenje (1+2) pojma slovensko domobranstvo, pridružili pa smo tudi vse primere negativnega vrednotenja pojma slovensko domobranstvo in sredinskega vrednotenja (3) pojma slovenski partizani. Tako kategorija pro-par zajame skupaj 42,7% vzorca. Po analogiji smo v kategorijo pro-dom združili vse primere pozitivnega vrednotenja pojma slovensko domobranstvo in negativnega vrednotenja pojma slovenski partizani, pridružili pa smo tudi primere negativnega vrednotenja pojma slovenski partizani in nevtralnega vrednotenja pojma slovensko domobranstvo; kategorija pro-dom tako zajame 11,8% respondentov. Neopredeljenih ostane 29,6% respondentov, kontradiktorno opredeljenih pa 16%. V skupino kontradiktornih so uvrščeni primeri sočasnega pozitivnega ali negativnega vrednotenja obeh pojmov.

Indeks pro-par/pro-dom, oblikovan na rezultatih meritev v obdobju 1994–2006 je prikazan v tabeli 5.

Tabela 5

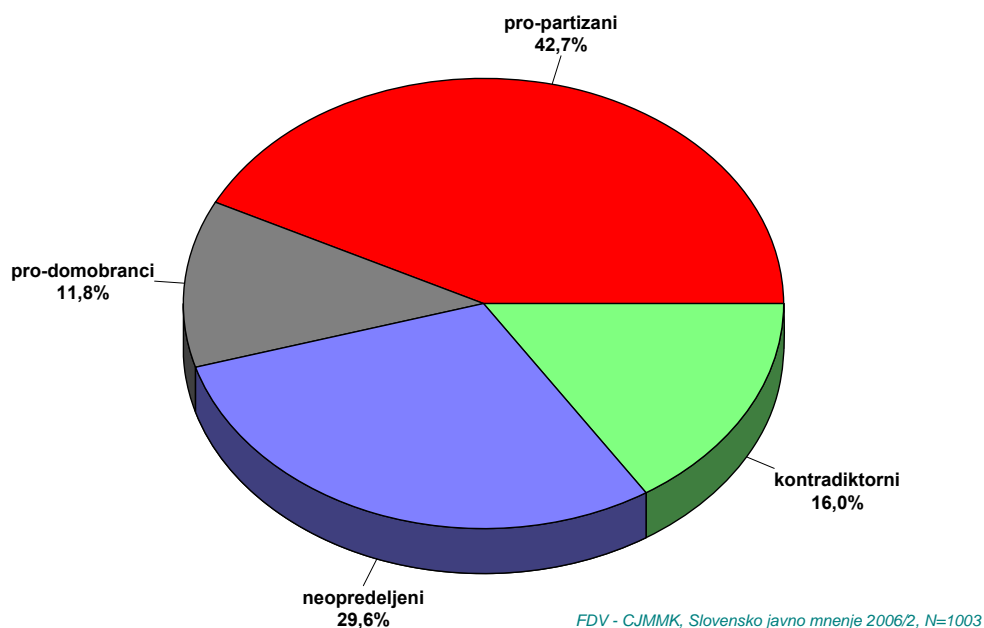
	SJM94 ₂	SJM96 ₁	SJM98 ₂	SJM00 ₁	SJM02 ₁	SJM03 ₃₊₄	SJM05 ₁	SJM06 ₂
1 – pro-partizani	44,8	53,5	56,6	53,7	49,5	49,1	44,9	42,7
2 – pro-domobranci	13,4	11,8	8,1	9,6	9,2	11,3	10,8	11,8
3 - neopredeljeni	29,3	26,1	26,3	24,4	27,8	26,1	29,1	29,6
4 - kontradiktorni	12,5	8,6	9,0	12,2	13,5	13,5	15,2	16,0
N	1023	1024	1018	1097	1123	2119	1002	1003

Pokaže se, da pro-partizansko opredeljevanje močno (3,2 krat) presega pro-domobransko, hkrati pa podrobna analiza (glej graf 8) nakaže ključne povezave glede na starost, izobrazbo, strankarske preference, levo-desno opredeljenost, itd.

Glede na starost se potrди pričakovana povezava: mlajši (do 30 let) ostajajo bistveno bolj neopredeljeni (39%) kot starejši in najstarejši respondenti (24%). Dalje, vpliv obdobja socializacije se izrazi v spreminjanju razmerja v opredeljevanju pro-par/pro-dom. Med najmlajšimi (do 30 let) je dobra četrtina (27%) opredeljenih pro-partizansko in dobra šestina (17%) pro-domobransko; med najstarejšimi (nad 61 let) pa je dobra polovica vseh (53%) opredeljenih pro-partizansko in le dvanajstina (8%) pro-domobransko. Tudi vpliv izobrazbene stopnje se izrazi na podoben način, vendar ne tako izostreno. Med osnovno in poklicno izobraženimi je pro-partizansko uvrščenih nekako dve petini respondentov, med višje in visoko pa več kot polovica oz. tri petine respondentov. Da opredeljevanje poteka znotraj nazorskega polja in ga sodoloča, kažejo razlike med skupinami preferentov parlamentarnih strank in strankarsko neopredeljenimi. Tako je med preferenti SD kar tri četrtine (74%) opredeljenih pro-partizansko in le neznatna skupina (3%) pro-domobransko; podobno tudi med preferenti LDS (57% pro-par; 5% pro-dom) in SNS (pro-par 48%; pro-dom 3%).

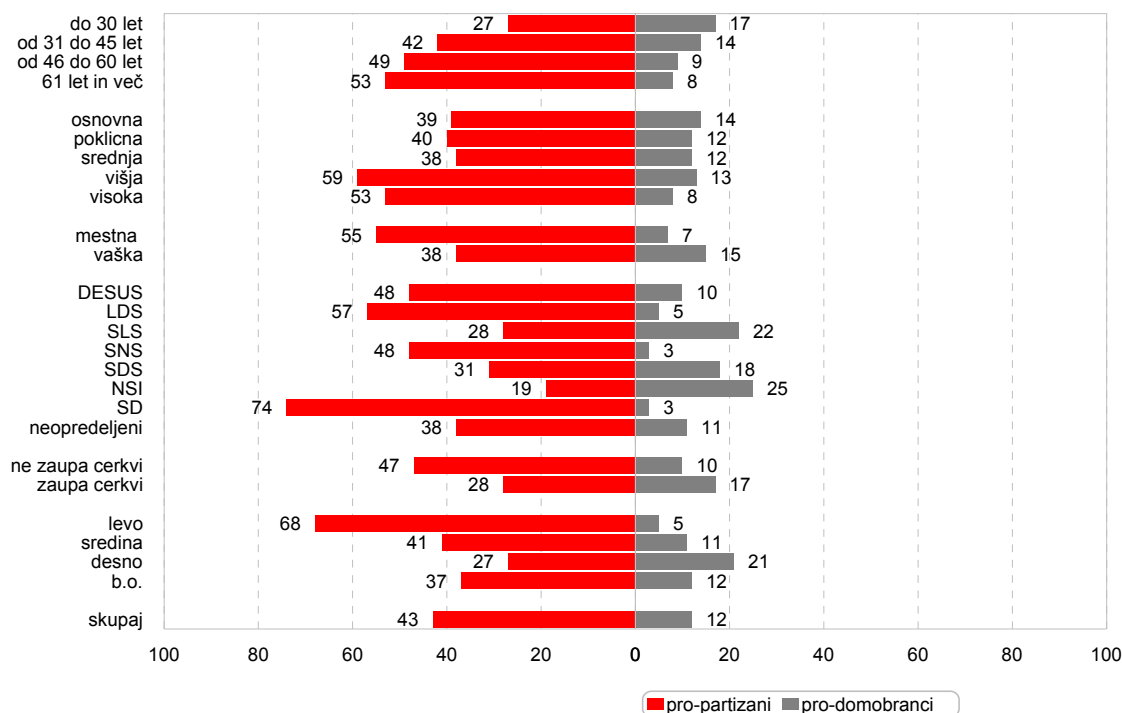
Graf 7

ODNOS DO POJMOV: PARTIZANI / DOMOBRANCI - INDEX

Graf 8

ODNOS DO POJMOV: PARTIZANI / DOMOBRANCI - INDEKS

FDV - CJMMK, Slovensko javno mnenje, 2006/2, N=1003

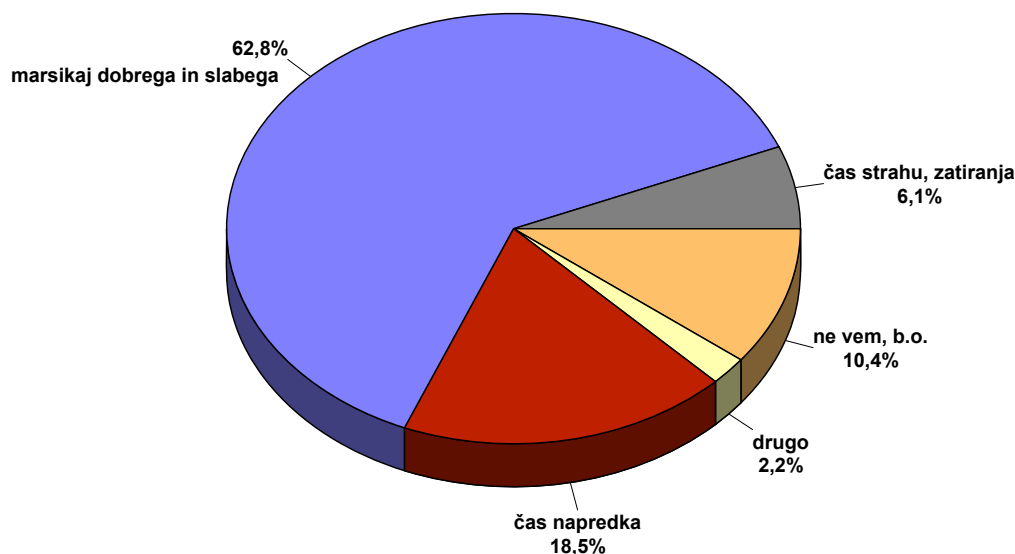
Preferenti NSI se najbolj izrazito (25%) uvrščajo v kategorijo pro-dom in v najmanjši meri (19%) v kategorijo pro-par. Za preferenčni skupini SDS (pro-par 31%; pro-dom 18%) in SLS (pro-par 28%; pro-dom 22%) pa velja, da se v večji meri opredeljujeta pro-partizansko, pro-domobransko pa ne tako izrazito kot preferenti NSI. Seveda tudi levo-desno samoopredeljevanje, izražanje vernosti, obiskovanje verskih obredov ter zaupanje cerkvi izraziteje sodoloča to opredeljevanje. Tako je, denimo, med nevernimi večina (62%) uvrščena v kategorijo pro-par in le neznamen del (6%) pro-dom, medtem ko je to razmerje med vernimi bolj umirjeno in deloma zaobrnjeno (pro-par 33%; pro-dom 15%).

4.3 Vprašanje C: Vrednotenje preteklosti 1945–1990, SJM 2006/2 – prikaz in analiza

V raziskavi SJM 2006/2 smo s pomočjo "mehke formulacije" zajeli splošen vtis o družbenih razmerah v obdobju po vojni vse do prvih demokratičnih volitev. Pokaže se, da se le manjši del (24,6%) respondentov opredeljuje med dvema ekstremnima oznakama: "to je čas strahu in zatiranja" – "to je čas napredka in dobrega življenja", neopredeljenih pa ostaja dobra desetina vseh. Daleč največji del (62,8%) – in torej značilna večina – se opredeli za odgovor, da je v tem obdobju bilo "marsikaj dobrega, pa tudi marsikaj slabega".

Graf 9

MNENJE O RAZMERAH V SLOVENIJI V DESETLETJIH PO 2. SVET. VOJNI DO VOLITEV 1990

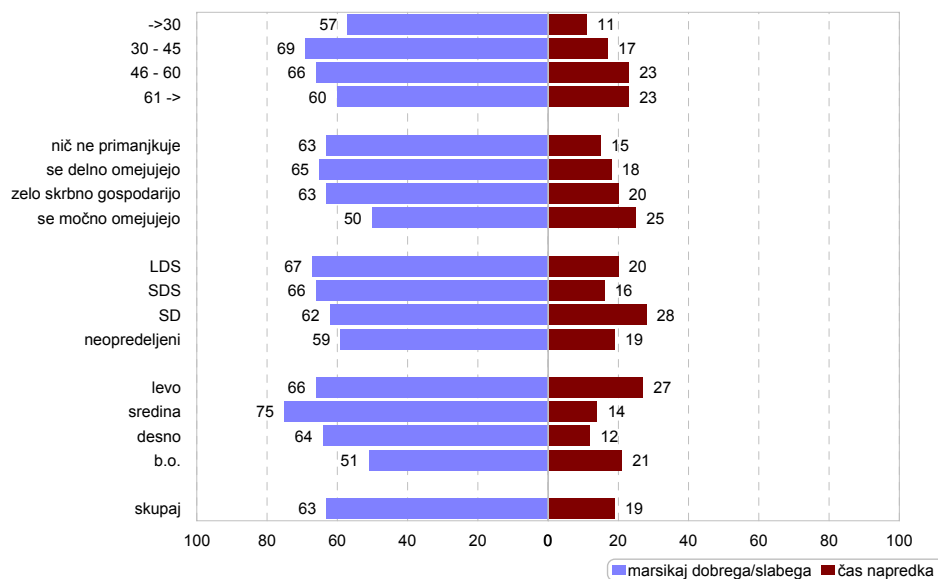

FDV - CJMMK, Slovensko javno mnenje 2006/2, N=1003

Pogled v strukturno analizo pokaže, da k opredeljevanju v prid obeh ekstremnih stališč prispeva predvsem strankarska in levo-desna opredeljenost respondentov. Tako, denimo, med desno samoopredeljenimi, pa tudi med preferenti NSI, SLS in SDS bistveno nad povprečje (6%) naraste delež tistih, ki menijo, da je bilo to obdobje "čas strahu in zatiranja" (NSI: 19%; desno opredeljeni in preferenti SLS 16%, preferenti SDS: 11%). Med slednjimi sorazmerno upade delež nasprotnih stališč (graf 10).

Graf 10

MNENJA O RAZMERAH V SLOVENIJI V DESETLETJIH PO DRUGI SVETOVNI VOJNI DO VOLITEV LETA 1990

FDV - CJMMK, Slovensko javno mnenje, 2006/2, N=1003

5.0 Odnos do preteklosti: trdnost pogledov

Zaključni korak v tej analizi je preizkus povezanosti odgovorov na vprašanje A, B in C. Na osnovi rezultatov SJM 2006/2 ta preizkus pokaže pričakovano raven konsistentnosti opredelitev. Tako, denimo, velja, da pro-partizansko opredeljeni (vprašanje B, indeks) v veliki večini (60%) pritrjujejo stališču, da so "partizani bili pravičen boj ...". In dodatno še, vendar v bistveno manjši meri (10%), pritrjujejo stališču, da so se "domobranci upravičeno uprli, vendar...". Skupina pro-domobranksko opredeljenih (vprašanje B, indeks) je manj konsistentna. Le manjši del vseh (11,9%) se opredeli za trdno pro-domobranksko stališče (partizani so se borili za komunistično revolucijo...), večji del (28,8%) za domobranksko-kritično stališče, oz. ostajajo neopredeljeni. Podobno kot pro-partizansko opredeljeni so "konsistentni" tudi neopredeljeni, ki to svojo stališčno držo v veliki večini potrjujejo (62,2%) itd. Lahko bi torej rekli, da sta vprašanji A in B kot raziskovalna "instrumenta" (indikatorja) uporabna in ustrezno nakazujeta opredelitve respondentov do postavljenega problema.

Slednje se potrjuje tudi v preizkusu povezav med vprašanjem B (indeks) in vprašanjem C. Tu gre za preizkus predpostavke, da opredeljenost do akterjev v vojnem času (pro-dom, pro-par) pogojuje izražanje odnosa do družbenih razmer v preteklih desetletjih socialističnega razvoja. Preizkus potrjuje, da so pro-partizansko opredeljeni v veliki večini (64,9%) nosilci stališča "marsikaj dobrega, marsikaj slabega" – in dodatno, tudi izraziti (26,2%) nosilci stališča o "času napredka in dobrega življenja". Med pro-partizansko opredeljenimi se kritično do preteklih desetletij izreče le peščica (2,1%) posameznikov.

Tudi med pro-domobranksko opredeljenimi v označevanju preteklosti večinsko (54,2%) izstopa stališče "marsikaj dobrega, marsikaj slabega", izenačeni (13,6%, 12,7%) pa sta skupini, ki se opredeljujeta v ekstremih. Očitno pa je, da je "ocenjevalcev napredka" med pro-partizansko usmerjenimi dvakrat več kot med pro-domobranksko usmerjenimi in med preostalima dvema skupinama. Tako za neopredeljene kot za kontradiktorne velja, da se v veliki večini (61,8%, 66,7%) opredeljujejo za sredinsko oznako (marsikaj dobrega/slabega) in le izjemoma za skrajno kritično oznako. Tudi ob tem preizkusu bi lahko ponovili ugotovitev, da, čeprav ne tako izrazito, opredeljenost do akterjev medvojnega časa sodoloča opredeljenost do družbenih razmer v preteklih desetletjih. Pri tem seveda ne moremo zanemariti vpliva, ki se skozi pozicioniranost nosilcev teh stališč v družbeni strukturi izraža v opredeljevanju odnosa do akterjev medvojnega časa..

Končno smo opravili še preizkus povezav med vprašanjem A in vprašanjem C. Tudi tu se potrjuje povezanost opredelitev oz. njihovo istorodno kopičenje. To se pokaže predvsem med stališčem "partizani so bili pravičen boj" in skrajno pozitivnim vrednotenjem (čas napredka in dobrega življenja) preteklega obdobja, in sredinsko opredeljenostjo (marsikaj dobrega/slabega). Skladje pa se pokaže tudi v skupini, ki preteklo obdobje označuje kot "čas strahu in zatiranja", ki se v največji meri (37,7%) znajde med nosilci pro-domobrankskega

kritičnega stališča oz. med vsemi drugimi, v največji meri med nosilci pro-domobranskega stališča (21,3%).

Nakazani trije preizkusi pritrjujejo predpostavki, da odgovori na vprašanje A, B in C razkrivajo konsistentno pro-partizanska oz. pro-domobranska stališča, hkrati pa, da so značilni deleži respondentov ujeti v protislovnost svojega opredeljevanja. To se kaže v neizdelanosti predstav o značilnostih akterjev medvojnega časa. Iz povezav med odgovori na vprašanja A in B ter vprašanja C pa ne moremo oblikovati enoznačnega sklepa. Gledanje in vrednotenje desetletij preteklega razvoja, ki je pretežno realistično kritično in le v neznatni meri zaostreno kritično, se oblikuje tudi neodvisno od ocen akterjev medvojnega obdobja.

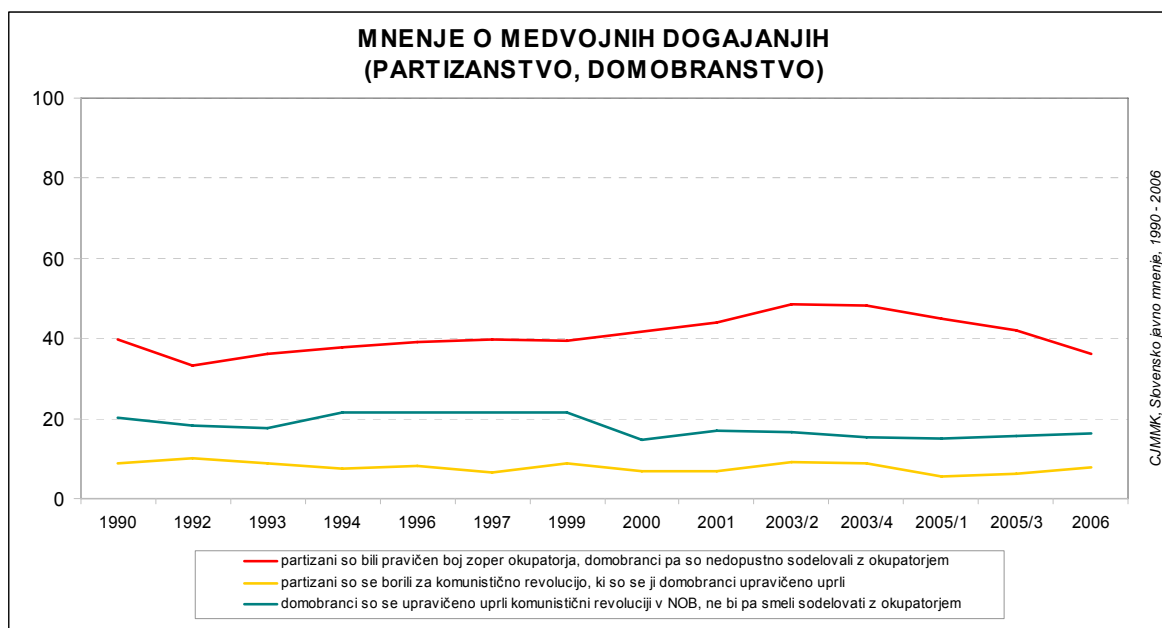
6.0 Spreminjanje pogledov na preteklost – medčasovni prikazi in analize

Vsa tri vprašanja (A, B, C) so služila kot osnova za merjenje odnosa do preteklosti v času od leta 1990 oz. 1994 do 2006. Razpolagamo torej s tremi časovnimi nizi podatkov, ki lahko prispevajo k ugotavljanju in pojasnjevanju vpliva spreminjajočih se družbenih oz. političnih kontekstov, v katerih se oblikuje, ohranja ali preoblikuje odnos do preteklosti na tako specifičnih točkah zgodovinskega spomina oz. zavedanja, kot se izrazi skozi dilemo partizanstvo/domobranstvo oz. skozi vrednotenje večdesetletnega povojnega razvoja, ki ga označujemo kot obdobje socialističnega samoupravljanja oz. komunizma.

6.1 Vprašanje A: Ne-spreminjanje pogledov na preteklost: ocena akterjev medvojnega dogajanja 1941–1945

Vprašanje A, ki odkriva aktualno vrednotenje osnovnih akterjev v času okupacije in NOB (partizanov in domobrancev) smo prvič postavili 1990 in ga kot longitudinalno vprašanje ohranili vse do raziskave SJM 2006. Graf 11 ponazarja vse doslej opravljene meritve. Pokaže se, da je pro-domobransko opredeljevanje, kot se izrazi v stališču, da so se domobranci upravičeno uprli komunistični revoluciji, vseskozi stabilno nizko. Tudi v opredeljevanju do stališča, ki smo ga označili kot domobransko kritično, v opazovanem obdobju ne opazimo značilnejših premikov. Zaznamo sicer manjši vzpon v prid te opredelitve (rahlo nad 20%) v obdobju 1994–1999 in nato značilen upad – in potem ohranitev te ravni opredeljevanja do zadnje meritve. Vidnejše oscilacije v opredeljevanju zaznamo le v zvezi s podporo pro-partizanskemu stališču. Deleži opredelitev po letih se sicer vseskozi gibljejo okoli ravni 40%, vendar se delež teh opredelitev v obdobju 2001–2005 povzpne značilno nad to raven in ob zadnji meritvi, leta 2006 pade na izhodiščno raven iz leta 1992. V grafu 11 ni izrisano gibanje deleža neopredeljenih. Očitno pa je, da spreminjanje opredeljevanja ne poteka predvsem v razmerju pro-partizani – pro-domobranci, temveč v razmerju med opredeljevanjem za partizane in neopredeljenostjo (glej tabelo 1).

Graf 11

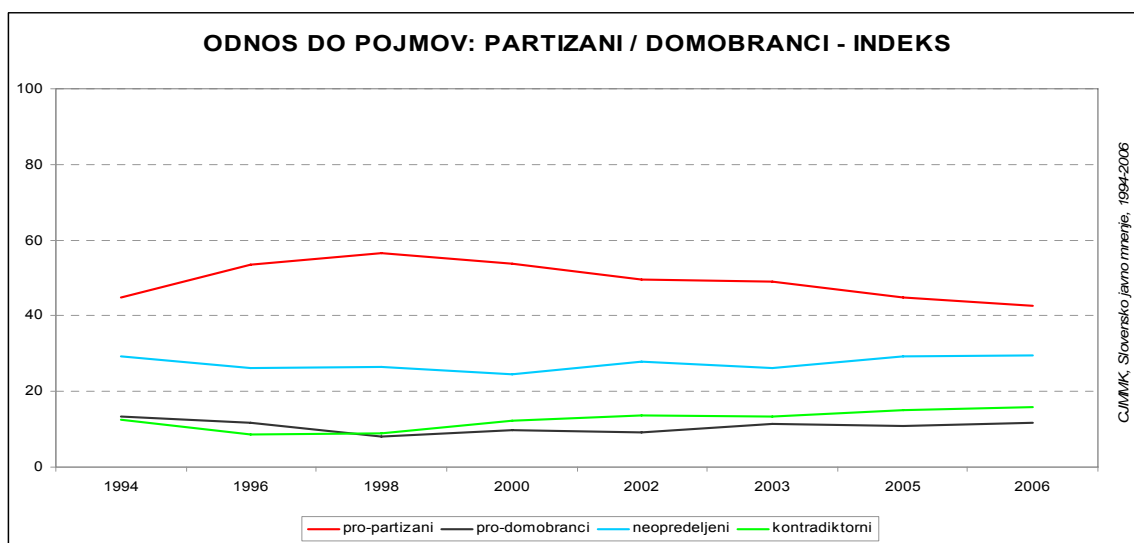

6.2 Vprašanje B: Vrednotenje pojmov partizani/domobranci – indeks pro-dom/pro-par – medčasovne primerjave

V grafu 12 so izrisane opredelitve v razmerju pro-dom – pro-par na osnovi (v točki 4.2.3 opisanega) indeksa. Meritve, opravljene v obdobju 1994–2006, so torej prevedene v indeks (tabela 5). Pokaže se nizek in stabilen (od 8,1% do 13,4%) delež opredelitev pro-dom, rahlo naraščanje in valovanje deleža neopredeljenih (med 24,4 % in 29,6%) v preseku 2000–2006, dalje, rahlo nihajoč, a v bistvu stabilen delež kontradiktorno opredeljenih in končno močan začetni vzpon (od 44,8% do 56,6%)in postopno upadanje (na 42,7%) deleža opredeljenih pro-par. Končna uvrstitev na osnovi meritve leta 2006 v glavnem sovпада z razporeditvijo v letu 1994. Seveda pa je očitno, da je v obdobju 1998–2006 delež pro-partizanskih opredelitev postopno upadal, hkrati pa sta (manj izrazito) postopno naraščala deleža neopredeljenih in kontradiktorno opredeljenih (1996: 8,6%; 2006: 16%!).

Ugotovimo torej lahko, da je socializacijski in medijski kontekst v tem obdobju brisal prvotne opredelitve in del respondentov od aktivnih stališč potiskal med neopredeljene ter del pro-partizansko opredeljenih med kontradiktorne. Večino teh sprememb pa pojasnjuje kasnejša socializacija.

Graf 12

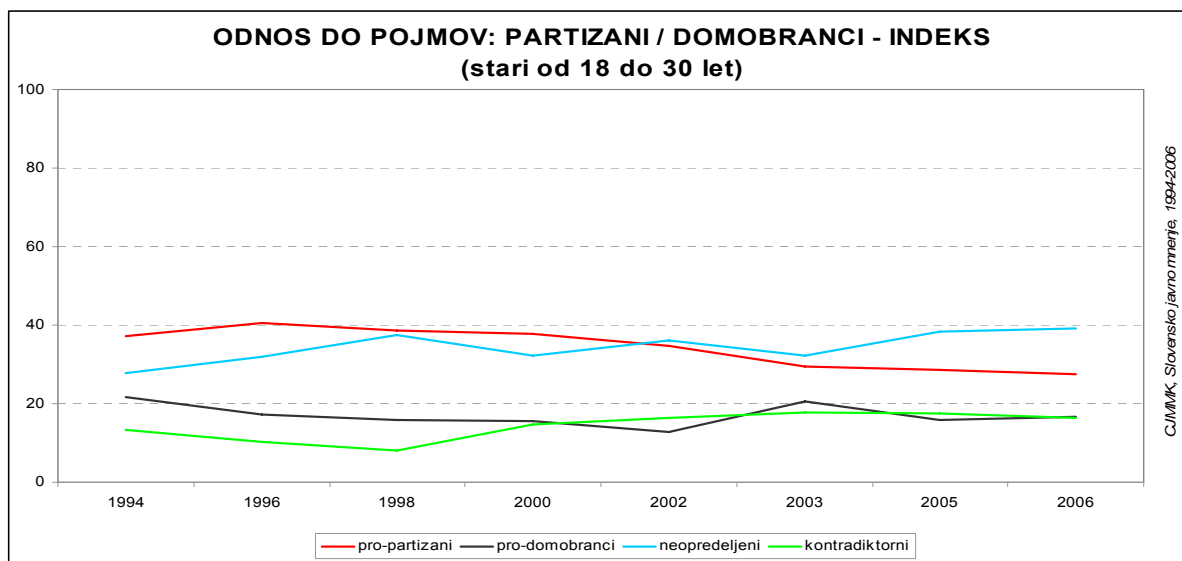
6.3 Vprašanje B: Indeks pro-dom/pro-par: spreminjanje opredelitev v času – po izbranih skupinah

V poročilo vključujemo le najznačilnejše ilustracije spreminjanja opredelitev. Izbrali smo spremenljivki starost in izobrazbo ob predpostavki, da na opredelitve vplivajo spremembe socializacijskega konteksta, torej spremembe v vsebinah, poudarkih in obsegu obravnave tematike, ki jo zajema naša operacionalizacija v vprašanju B.

Grafi 13 do 16 nakažejo spremembe v opredeljevanju po starostnih skupinah. Skupina od 18 do 30 let starih le v majhni meri vključuje respondente, ki so leta 1990 zaključevali osnovno šolo, večina pa je v obdobju po tem obiskovala osnovno šolo. Bili so torej deležni pouka novejšje zgodovine v okviru novih učnih konceptov. Za skupino od 30 do 45 let velja, da so družbeni preobrat in pluralizacijo pogledov na novejšjo zgodovino doživljali skozi srednje oz. poklicno izobraževanje oz. po njegovem zaključku. Skupini od 46 do 60 let ter 61 in več pa sta seveda brez dvoma sodoživljali pluralizacijo pogledov na novejšjo zgodovino, vendar preko medijev in javne obravnave, seveda pa so bili deležni pouka zgodovine po izobraževalnih programih, veljavnih pred letom 1990 ter politično socializirani v razmerah socialističnega družbenega sistema.

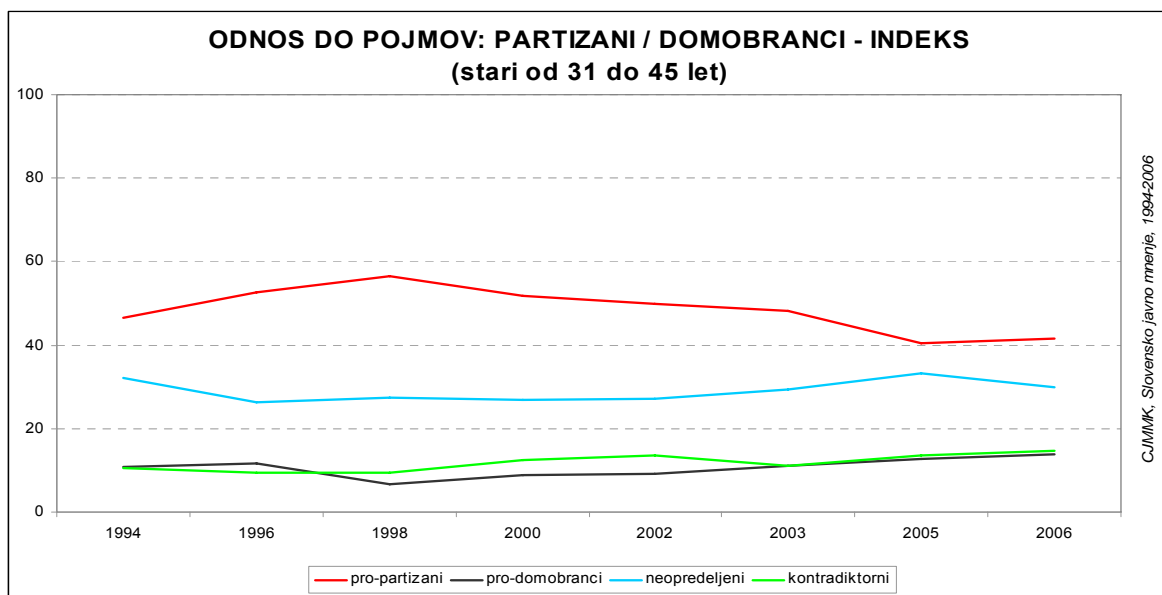
Pogled v graf 13, ki zajema najmlajšo starostno skupino, pokaže nadpovprečno visoko in stabilno pro-domobransko opredeljevanje, visok delež neopredeljenih in kontradiktorno opredeljenih ter visok, a upadajoč delež pro-partizansko opredeljenih, kar se še posebej izrazi v preseku 2002–2006. Samo pri tej starostni skupini odkrijemo, da delež pro-partizansko opredeljenih v preseku od 2002–2006 upade pod raven neopredeljenih.

Graf 13

Graf 14 ponazarja spremembe v opredeljevanju skupine 31 do 45 let starih. Gibanje opredelitev te starostne skupine ustreza splošnemu trendu, a od njega odstopa sicer neznatnim a postopnim dviganjem deležev pro-domobrantskih stališč in hkrati z upadanjem deleža pro-partizanskih stališč in visoko ravno deleža neopredeljenih.

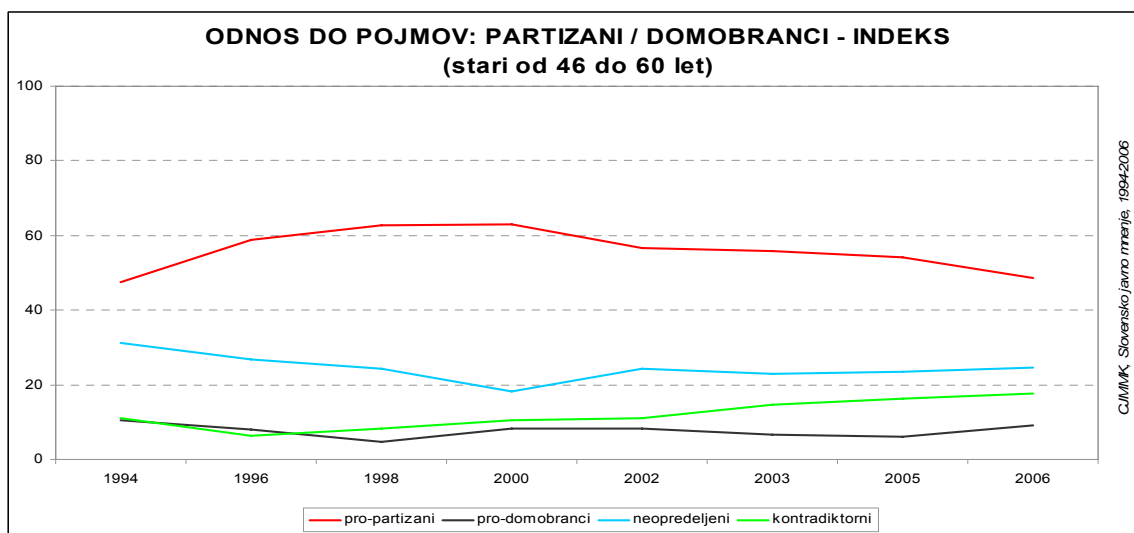
Graf 14

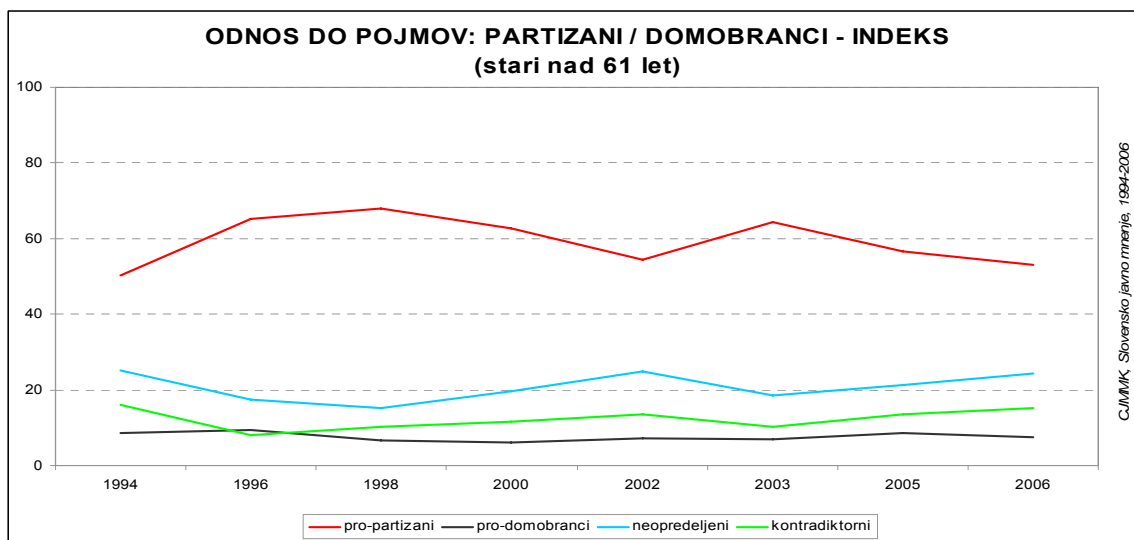
Grafa 15 in 16 pa ponazarjata razmere v opredeljevanju obeh starejših starostnih skupin. Tudi tu opazimo prej nakazane trende, med drugim upadanje deleža pro-partizanskih stališč in delno naraščanje neopredeljenih in kontradiktornih. Delež pro-domobrantskih stališč ostaja stabilen – na nizki ravni. Za vse skupine respondentov, uvrščenih po starostnih razredih, pa velja, da med njimi v vsem obdobju meritev prevladuje – sicer manj ali bolj izrazito – pro-

domobranksko opredeljevanje. Očitno pa je, da v opredeljevanju najmlajših (od 18 do 30 let) nastaja vrzel, da je opredeljenih ob vprašanju manj ter da je razmerje med pro-partizanskimi in pro-domobrankskimi opredelitvami za prve mnogo manj ugodno, kot med respondenti iz višjih starostnih skupin.

Graf 15

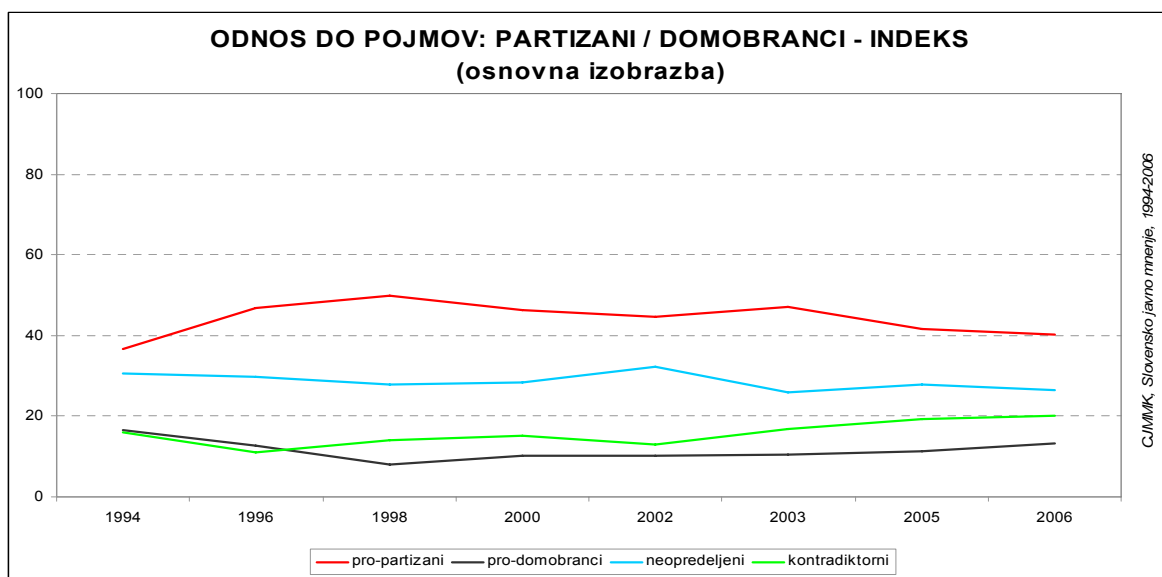
Graf 16

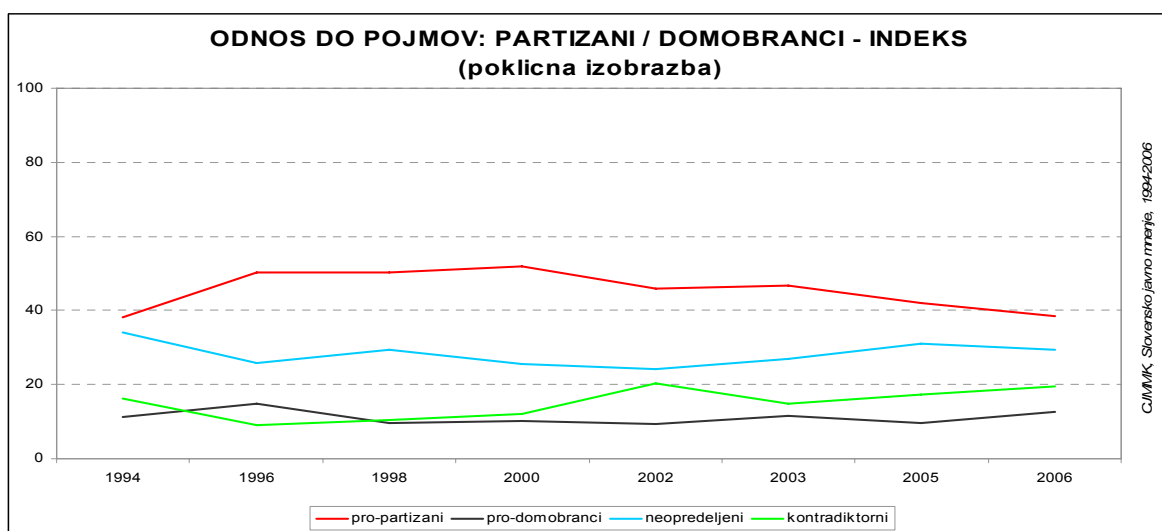
Ob vključitvi spremenljivke izobrazba, pa se potrди pričakovanje, da je opredeljevanje povezano z izobrazbeno stopnjo, z njo pa posredno in neposredno tudi s kulturnim kontekstom, v katerega so postavljeni pripadniki osnovnih izobrazbenih kategorij. Rezultati meritev v obdobju 1994–2006 so prikazani v grafih 17 do 20. Jasno so razpoznavne različne ravni opredeljevanja po izobrazbenih skupinah, pri čemer so še posebej očitne razlike med skupinami od osnovne do srednje izobrazbe ter skupino z višjo in visoko izobrazbo. V

opazovanem obdobju tako ne zaznamo bistvenih odstopanj v ravni in smeri opredeljevanja pri osnovno in poklicno izobraženih (grafa 17 in 18).

Graf 17

Graf 18

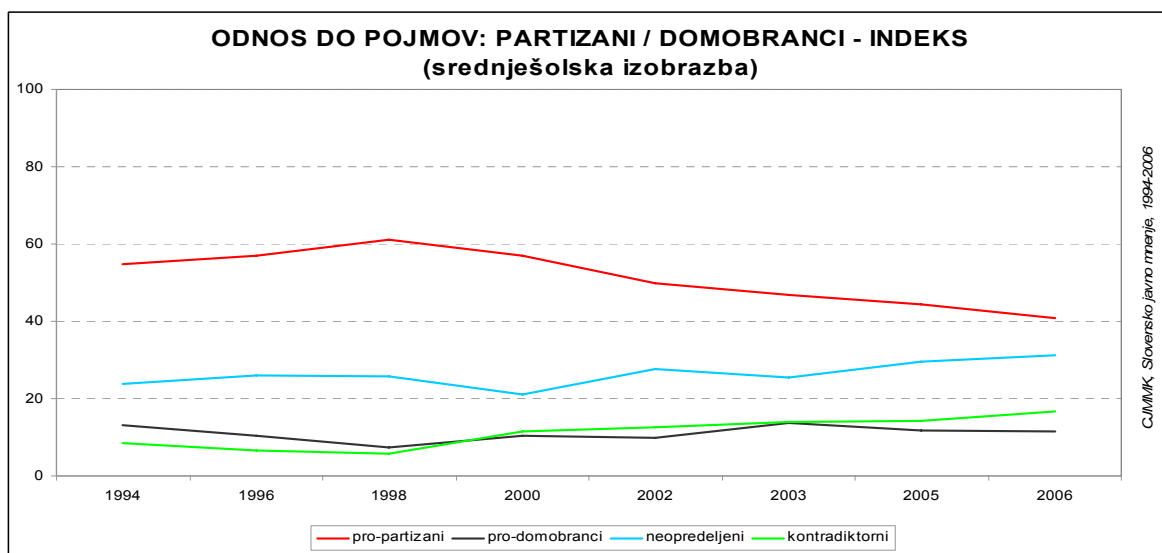

Opredeljenost je v obeh skupinah nižja kot v povprečju. To se še posebej pokaže v pro-partizanskem opredeljevanju, ki pa vendarle vseskozi prevladuje. Rahla nihanja v deležu neopredeljenih ali kontradiktorno opredeljenih niso značilna. Delež pro-domobranksko opredeljenih ostaja rahlo nad povprečjem in je stabilen.

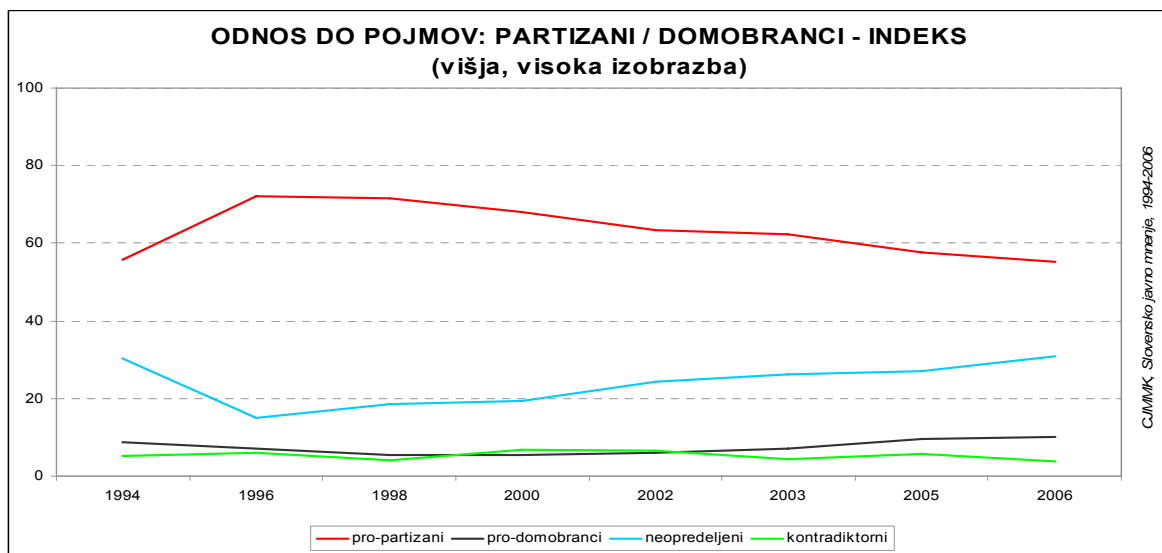
Šele med srednje izobraženimi zaznamo izrazito dinamiko v opredeljevanju v opazovanem časovnem obdobju. Najbolj očiten je upad deleža pro-partizansko opredeljenih iz ravni okoli 60% leta 1998 na zaključno raven na okoli 40%. Sočasno naraščajo deleži neopredeljenih in kontradiktorno opredeljenih, deloma pa se to izrazi tudi v pro-domobranski opredeljenosti. V

grafu 20 je prikazan potek opredeljevanja višje in visoko izobraženih. Tu opazimo dva dopolnjujoča se trenda: (1) upadanje deleža pro-partizanskih opredelitev iz ravni nad 70% na zaključno raven okoli 55% in (2) sočasno naraščanje deleža neopredeljenih iz začetne ravni okoli 15% na zaključno raven okoli 25%. Očitno je, da prihaja v času po letu 1998 postopno – in izrazito po letu 2003 oz. 2005 – do nadomeščanja pro-partizanskih opredelitev z neopredeljenostjo. Deloma se to izrazi tudi v povečanem deležu kontradiktorno opredeljenih. Delež pro-domobranksko opredeljenih pa ostaja vseskozi na nizki ravni.

Graf 19

Graf 20

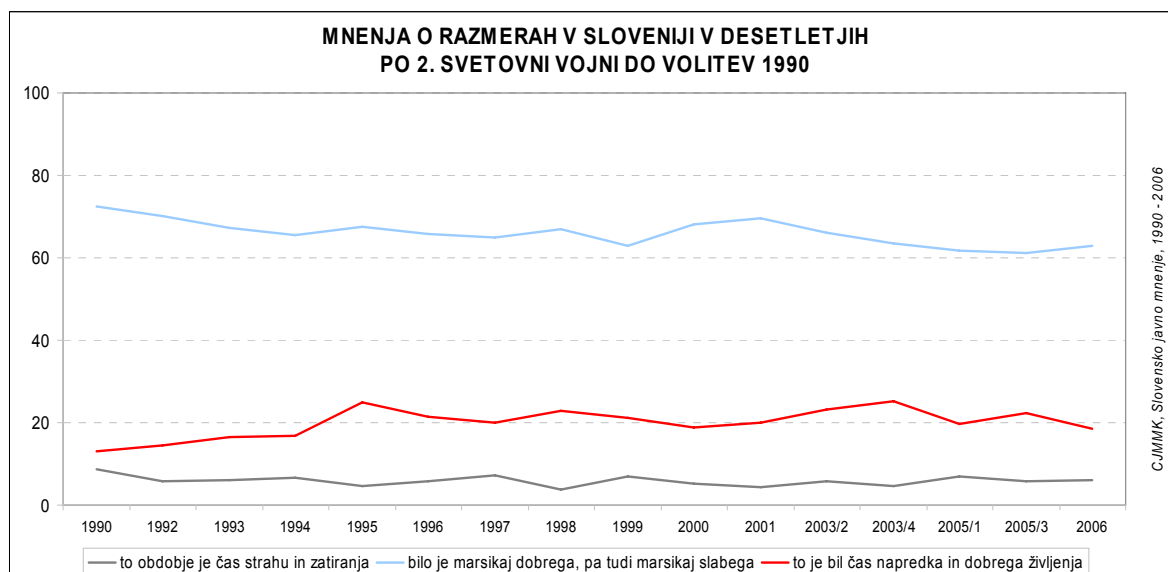

6.4 Vprašanje C: Odnos do razmer 1945–1990 – medletne primerjave

Prikaz meritev, opravljenih v obdobju od 1990–2006, opravljenih s pomočjo vprašanja C, nakaže najmanj oscilacij v opredeljevanju respondentov v opazovanih vzorcih. Če izvzamemo začetno obdobje (1990–1994), lahko govorimo o izenačenosti in monotoniji pogledov na preteklost, kot jih merimo v obdobju 1990–2006. V ocenah vseskozi prevlada zadržano kritično stališče (bilo je marsikaj dobrega in marsikaj slabega). Opredeljevanje, ki ta čas označuje kot čas "napredka in dobrega življenja" ostaja vseskozi na ravni dobre petine populacije. Pritrjevanje zaostreno kritičnemu pogledu (čas strahu in zatiranja) pa ostaja vseskozi na nizki ravni, neznatno nad 5% respondentov. Edina razpoznavna, ki jo ponuja graf 21 je, da je v obdobju od 1990–1995 značilno narasel delež stališč, ki opazovano obdobje označujejo kot "čas napredka in dobrega življenja".

Vpogled v medčasovno analizo na ravni posameznih skupin v glavnem potrdi strukturo analizo v preseku 2006. Značilnih odstopanj v opredeljevanju po opazovanih kategorijah nismo odkrili.

Graf 21

7.0 Povzetki in sklepi

V okviru longitudinalnega programa Slovensko javno mnenje, sistematične raziskave stališč in vrednot prebivalcev Slovenije, smo leta 1990 prvič zastavili opazovanje odnosa do partizanstva/domobranstva in leta 1995 raziskavo razširili v samostojno raziskovalno smer: vrednotenje preteklosti.⁷ Z raziskavo poizkušamo odgovoriti na vprašanje, kako Slovenke in

⁷ SJM 1995/3 - Razumevanje preteklosti; standardizirani vprašalnik; standardizirani vzorec polnoletnih prebivalcev RS, N=1001. Raziskava je potekala v novembru in decembru 1995; pregled sumarnih rezultatov v: Toš, N.: Vrednote v prehodu II, Dokumenti SJM, FDV-IDV, CJMMK, Ljubljana, 1999, str. 553-590. Datoteka je dostopna v Arhivu družboslovnih podatkov FDV.

Slovenci vrednotijo medvojno obdobje (1941–1945) in ključne akterje v tem času v Sloveniji, namreč partizane in domobrance. Ob tem gre torej za vprašanje, ali je v zavesti današnjih Slovencev in Slovencev partizanstvo in narodnoosvobodilni boj vrednota in cenjen prispevek k ohranitvi narodove identitete in postavitvi temelja za njegovo kasnejšo osamosvojitve, ali ne. V času po osamosvojitvi (1990) vse do danes, se s pluralizacijo pogledov na videz povsem legitimno, uveljavljajo vrednotenja, ki iz protikomunističnih izhodišč zavračajo narodnoosvobodilni značaj partizanskega boja in negativno vrednotijo partizanstvo kot osvobodilno gibanje. Tako se v političnem in kulturnem prostoru sproža neke vrste spopad za preteklost, za zgodovino in narodovo zgodovinsko zavest – torej za (pre-)vrednotenje zgodovine in spreminjanje zavesti o njej.

Velja torej predpostavka, pričakovanje, da so se v obdobju 1990–2006 vrednotenja in pogledi ljudi na vojni čas in ključne akterje v njem, torej pogledi na partizanstvo in domobranstvo, spreminjali. Na to domnevo je nedavno, v svojem raziskovalnem zapisu, odgovoril V. Rus⁸, ki je na osnovi analize odgovorov na vprašanje o medvojnih dogajanjih v Sloveniji, zbranih v časovnem nizu 1990–2005 (tabela 1), ugotovil, da so stališča Slovencev do partizanstva in domobranstva ostala tako rekoč nespremenjena, še več, da so celo še bolj naklonjena partizanstvu in manj naklonjena domobranstvu. Ugotovil je, da petnajstletna kampanja proti partizanstvu ni rodila sadu, namreč, da bi razvrednotenje partizanstva omogočilo rehabilitacijo domobranstva. Rus je ob tem opozoril na pomen t. i. ekvidistančnih stališč do obeh nasprotnih strani in dodal, da bi se z uspešnostjo pravih prizadevanj delež teh opredelitev moral povečevati. Ugotovil je, da je proti-partizanstvo, kot se je kazalo oz. se kaže v politični, kulturni javnosti in še posebej v medijskem prostoru, v zadnjih letih neučinkovito. Hkrati je opozoril na globoko zasidranost pomembnih dogodkov iz narodove zgodovine v zavesti ljudi, kar je ilustriral s primerom odnosa do državljanske vojne v ZDA. Tam, na jugu še danes, po več kot sto letih, ohranjajo nepremostljiva stališča v zvezi z državljansko vojno. To še posebej velja za poražence, ki svoje resnice ne morejo uveljaviti v enakem obsegu kot zmagovalci. Vendar tudi to, po njegovem mnenju, ne more pojasniti neučinkovitosti prizadevanj za reinterpretacijo zgodovine oz. v našem primeru reinterpretacijo medvojnega dogajanja, akterjev v njem in posledično, zavesti o tem času. "Z izredno težo dogodkov se ne da pojasniti paradoksa, ki se kaže v tem, da tista stran, ki skuša razvrednotiti partizanščino, sama pri tem utrpí večjo škodo...".

(1) Ko v analizo vrednotenja medvojnega časa vključimo še zadnje meritve (Vprašanje A; SJM 2006) in jo razširimo z dodatnimi kazalci in poglobimo, lahko v glavnem pritrdimo Rusovim ugotovitvam, vendar z zadržki in dodatnimi poudarki in ugotovitvijo o postopnem nastajanju praznine v vrednotenju medvojnega dogajanja – še posebej pri mladih oz. najmlajših ocenjevalcih.

⁸ Rus, Veljko, Uspeh antikomunizma, dokument CJMMK, oktober 2006.

Medčasovne primerjave odgovorov na vprašanje o vrednotenju medvojnih dogajanj oz. partizanstvu/domobranstvu pokažejo v vsem opazovanem obdobju prevladujoč in v času 2000–2003 naraščajoč (1992: 33,3%; 2003: 48,2%) delež odgovorov, da so "partizani bili pravičen boj zoper okupatorja, domobranci pa so nedopustno sodelovali z njim" (pro-partizansko stališče). Pri tem pa ne smemo zanemariti dejstva, da se v obdobju po letu 2004 delež teh odgovorov zmanjšuje (2005: 44,8%; 2006: 36,3%!). Res pa je, da je delež pro-domobrantskih stališč "partizani so se bili za komunistično revolucijo, ki so se ji domobranci upravičeno uprli" ostajal v vsem obdobju opazovanja pretežno na isti ravni (1990: 20,1%; 1999: 21,5%) oz. je v obdobju zadnjih let značilno upadel (2001: 16,8%; 2003: 15,2%; 2006: 16,3%). Iz splošnega trenda prevladujočih pro-partizanskih stališč tako izstopa le obdobje po letu 2004, ko zaznamo delno zmanjševanje teh stališč in značilno povečevanje deleža neopredeljenih ob vprašanju.

Podrobna strukturna analiza stališč po letih pokaže na izvore in okolja, v katerih to opredeljevanje poteka. Predvsem je očitno, da se pri mladih oz. najmlajših zabrisujejo prehodi v vrednotenjih. Vse več je neopredeljenih in več je protislovno opredeljenih, kar bi govorilo v prid spontanemu razraščanju osnov za spravo; posledično je med njimi tudi vse manj pro-partizansko in pro-domobrantsko opredeljenih; bistveno pa je spremenjeno tudi razmerje v opredelitvah. Tako npr. pokaže analiza na podatkih iz leta 2006 pri najstarejših (61 in več let), da je na sedem pro-partizansko opredeljenih eden pro-domobrantsko opredeljen (7,1 : 1). Pri najmlajših (18 do 30 let) pa je to razmerje bistveno bolj izravnano (1,6 : 1); med njimi je značilno več neopredeljenih. Skratka, "resnica o medvojnih dogodkih in akterjih" se pri najmlajših (od 18 do 30 let) kaže drugače kot pri vseh ostalih in še posebej pri najstarejših respondentih – in to vseskozi, v vsem opazovanem obdobju. Hkrati analiza dopušča vtis, da se ljudje s pridobivanjem izkušenj z leti, torej s prehodom v višje starostne kategorije, opredeljujejo do problema partizanstvo/domobranstvo bolj aktivno in izrazito bolj pro-partizansko.

Glede določnic in kontekstov, ki vplivajo na pro-partizansko/pro-domobrantsko vrednotenje, nam analiza potrdi, da je med pro-partizansko opredeljenimi daleč več višje in visoko izobraženih, ljudi iz mestnih okolij, bolj levo opredeljenih, dalje, ljudi, ki niso verni, med vernimi tistih, ki niso izrazito povezani s cerkvijo itd. Med pro-domobrantsko usmerjenimi pa najdemo več nižje oz. manj izobraženih, ljudi s podeželja, med vernimi predvsem redne obiskovalce verskih obredov in tiste, ki zaupajo cerkvi itd. Očiten je torej nazorski kontekst opredeljevanja, ki se izrazi tudi v pripadnosti oz. podpori vsakokratni oblasti. Tako je v aktualnem preseku med pro-domobrantsko usmerjenimi, ki so sicer v izraziti manjšini, proporcionalno več takih, ki preferirajo desno-sredinske stranke, zaupajo aktualni vladi in so zadovoljni s stanjem demokracije, med pro-partizansko usmerjenimi pa več levičarsko opredeljenih, ki preferirajo levo-sredinske stranke, ki ne zaupajo aktualni oblasti in so manj zadovoljni z demokratičnostjo razmer v slovenski družbi, itd.

(2) V razširjeno raziskavo odnosa do preteklosti smo vključili tudi analizo odnosa do pojmov "slovensko domobranstvo" in "slovenski partizani" (vprašanje B), ki se pojavljata v širši operacionalizaciji raziskave vrednot, vse od leta 1994 dalje. Pregled rezultatov meritev pokaže, da v odnosu do pojma "slovensko domobranstvo" vseskozi izrazito prevlada negativno vrednotenje nad pozitivnim ter v odnosu do pojma "slovenski partizani" močno in vseskozi prevlada pozitivno vrednotenje nad negativnim. Vrednotenje obeh pojmov smo pretvorili v skupen indeks pro-partizanske/pro-domobranske usmerjenosti.⁹ Rezultati meritev v obdobju 1994–2006 in njihove pretvorbe v indeks so prikazani v tabeli 5.

Tudi tu se potrdi Rusova ocena o prevladujočnosti in celo o delnem naraščanju (1994: 44,8%; 1998: 56,6%) deleža pro-partizanskih stališč. Hkrati pa opazimo v zadnjem obdobju njihovo delno upadanje (2003: 49,1%; 2006: 42,7%). Časovni potek pro-domobranskega opredeljevanja nakaže delno upadanje, iz višjega izhodišča v letu 1994 (13,4%) na nižje leta 2002 (9,2%) ter postopno povečevanje deleža pro-domobranskih opredelitev po letu 2004 (2006: 11,8%).

Analiza (tabela 5) le delno pritrjuje pričakovanju o povečevanju deleža neopredeljenih, pokaže pa se, da je vse več tzv. kontradiktorno opredeljenih, torej tistih, ki sočasno pozitivno vrednotijo partizanstvo in domobranstvo. Zmanjševanje deleža pro-partizansko opredeljenih se torej predvsem izrazi v povečevanju deleža "ekvidistančnih", kot domnevno dobre osnove za oblikovanje nacionalne sprave. Analiza pokaže, da je tendenčno delež neopredeljenih in ekvidistančnih povečan oz. celo bistveno povečan pri najmlajših, kar potrjuje prej nakazano ugotovitev o praznjenju vrednotnega prostora. Tudi tu se potrjuje, da na opredeljevanje, predvsem v smeri pro-partizanskega, vpliva obdobje socializacije (starost), pripadnost izobrazbenim kategorijam in nazorska opredeljenost. Med pro-partizansko opredeljenimi, ki so sicer vseskozi v večini (leta 2006: 42,7%) tako močno izstopajo levo samoopredeljeni, preferenti levo-sredinskih strank, kritični ocenjevalci demokratičnosti razmer, tisti, ki ne zaupajo vladi, neverni, med vernimi tisti, ki verskih obredov ne obiskujejo redno, ki ne zaupajo cerkvi itd. V skupini, ki pozitivno vrednoti slovensko domobranstvo, ki je sicer v manjšini (2006: 11,8%) pa vidno izstopajo desno samoopredeljeni, preferenti desno-sredinskih strank in med njimi še posebej preferenti NSI, redni obiskovalci verskih obredov, tisti, ki so zadovoljni z demokratičnostjo razmer, ki zaupajo vladi itd.

Nakazovanje teh dveh kontekstov, v katerih se oblikujejo oz. ohranjajo pro-partizanska ali pro-domobranska stališča, seveda ne razvozla kompleksne vzročnosti nastajanja oz. ohranjanja teh opredelitev. Pri tem ne smemo zanemariti dejstva, da v obdobju po letu 2003 v izražanju odnosa do partizanstva/domobranstva, razen pri najstarejših, prihaja do sprememb v opredeljevanju. To se kaže v zmanjševanju deleža neopredeljenih, povečevanju deleža kontradiktorno opredeljenih, delež pro-partizansko opredeljenih pa postopno upada. Nove

⁹ Vsi podatki in postopki pretvorbe so vpisani v : Toš, N., Nespreminjanje pogledov na preteklost; mnenja o akterjih medvojnih dogajanj (partizani–domobranci) in razmerah v obdobju 1945–1990, E-dokumenti, CJM, FDV IDV, Ljubljana, marec 2007; E-dostop: www.cjm.si.

lekcije pouka zgodovine, ki potekajo preko nacionalne televizije in državnih proslav, predvsem pa vse bolj "sproščene" razmere življenja ljudi in njihovega uveljavljanja v delovnih okoljih, ne ostajajo brez učinka.

(3) V raziskavo odnosa do preteklosti smo vključili tudi vprašanje, ki nakazuje vrednotenje desetletij povojnega razvoja (vprašanje C; tabela 3). Primerjave meritev v obdobju 1990–2006 pokažejo prevladovanje zadržano kritičnega oz. kritično/afirmativnega odnosa do preteklosti, saj obe skrajni opredelitvi, namreč, afirmativna, ki se izraža v stališču "da je bil to čas napredka in dobrega življenja" in skrajno kritična, ki se izraža v stališču "to obdobje je čas strahu in zatiranja", ostajata na obrobju. V vsem času delež skrajno kritičnih stališč ne narašča oz. celo rahlo upada, delež afirmativnih stališč pa narašča (1990: 13,1%; 2003: 23,1%; 2006: 18,5%) in upada, vendar je delež teh stališč ob zadnji raziskavi višji od deleža ob prvi raziskavi. Analiza pokaže, da k opredeljevanju v prid obeh nakazanih ekstremnih stališč prispeva predvsem strankarska oz. levo-desna opredeljenost respondentov. Opazne so razlike v stopnji opredeljenosti. Drugih značilnih povezav pa ne opazimo.

V poročilu so podani podrobni opisi sprememb v opazovanem obdobju, nakazane pa so tudi povezave v izražanju pogledov, kot smo jih zajeli z vprašanji A, B in C. Preizkus (na osnovi SJM 2006/2) pokaže konsistentnost opredeljevanja respondentov. Tako velja, da pro-partizansko opredeljeni (vprašanje B, indeks) v veliki večini pritrjujejo stališču, da so "partizani bili pravičen boj...". In še dodatno, vendar v bistveno manjši meri, pritrjujejo stališču, "da so se domobranci upravičeno uprli, vendar...". Skupina pro-domobranksko opredeljenih pa je manj konsistentna. Le manjši del vseh se trdno opredeli za pro-domobranksko stališče, večji del za domobranksko kritično stališče, še več pa ostane neopredeljenih itd.

Potrdi se tudi povezanost odgovorov na vprašanja B in C. Pokaže se, da je opredeljenost do akterjev v vojnem času skladna z izražanjem odnosa do družbenih razmer v preteklih desetletjih. Pro-partizansko opredeljeni so v veliki večini nosilci stališča, "da je v tem času bilo marsikaj dobrega, marsikaj slabega", izrazito pa izstopajo tudi kot nosilci afirmativnega stališča. A tudi med pro-domobranksko opredeljenimi pri označevanju preteklosti prevlada enako stališče, le da se jih med skrajno kritičnimi (čas strahu in zatiranja) znajde bistveno več.

V poročilu prikazani preizkusi povezanosti med odgovori na vprašanje A, B in C v zadostni meri potrjujejo konsistentnost pro-partizanskih oz. pro-domobrankskih stališč. Seveda pa hkrati kažejo tudi na dejstvo, da so značilni deleži respondentov ujeti v protislovnost tega opredeljevanja. To kaže neizoblikovanost predstav ljudi o dogajanju o medvojnem, pa tudi povojnem času. Povezanost med odgovori na vprašanje A in B je seveda mnogo višja kot povezave med temi odgovori in odgovori na vprašanje C. Gledanja in vrednotenja desetletij povojnega razvoja, kjer prevladujejo realistično-kritične ocene, se torej oblikujejo tudi neodvisno od ocen akterjev medvojnega obdobja.